

STANOVATI OB LITOSTROJU

PODROČJE: ETNOLOGIJA

AVTOR: BOR PEČE

MENTOR: ROŽLE BRATEC MRVAR

ŠOLSKO LETO 2023/2024

OŠ RIHARDA JAKOPIČA

KAZALO VSEBINE

KAZALO VSEBINE	1
KAZALO SLIK.....	2
KAZALO GRAFOV	3
KAZALO KART.....	3
POVZETEK	4
KLJUČNE BESEDE	4
UVOD.....	5
1. TEORETIČNI DEL.....	6
1.1 RAZVOJ DELAVSKIH STANOVANJ V LJUBLJANI DO DRUGE SVETOVNE VOJNE.....	6
1.2 RAZVOJ LJUBLJANE PO DRUGI SVETOVNI VOJNI.....	8
1.3 TOVARNA LITOSTROJ.....	12
1.4 STANOVANJA OB LITOSTROJU.....	15
2. RAZISKOVALNI DEL	18
2.1 POPISOVANJE BLOKOV	18
2.1.1. Način dela	18
2.1.2 Analiza podatkov.....	19
2.2 DOKUMENTI IZ ARHIVA	38
2.2.1 Način dela	38
2.2.2 Obdelava podatkov.....	38
2.3 INTERVJUJI	47
2.3.1 Način dela	47
2.3.2 Obdelava podatkov	47
4.0 ZAKLJUČEK	70
4.1 PREVERJANJE HIPOTEZ	70
4.2 POVZETEK TEORETIČNEGA DELA	71
4.3 POVZETEK RAZISKAVE.....	72
4.4 IDEJE ZA NADALJEVANJE RAZISKOVANJA	73
ZAHVALA.....	74
VIRI SLIK.....	75
DIGITALNI VIRI	75
LITERATURA.....	76

KAZALO SLIK

Slika 1: Hranilniška ulica včasih.	6
Slika 2: Barakarsko naselje na Galjevici.	7
Slika 3: Tovarna Rog.	9
Slika 4: Gradnja blokov v Mostah.	11
Slika 5: Gradnja Litostroja.	12
Slika 6: Litostroj.	13
Slika 7: Titov ogled Litostroja leta 1975.	14
Slika 8: Gradnja blokov.	15
Slika 9: Zgrajeni Mestni bloki.	16
Slika 10: Primer neobnovljene fasade.	19
Slika 11: Primer obnovljene fasade.	20
Slika 12: Primer neobnovljene fasade.	20
Slika 13: Primer obnovljene fasade.	21
Slika 14: Primer prenovljenih vrat.	21
Slika 15: Primer neprenovljenih vrat.	21
Slika 16: Primer obnovljenih vrat.	22
Slika 17: Primer neobnovljenih vrat.	22
Slika 18: Primer balkona tipa g.	23
Slika 19: Primer balkona tipa j.	23
Slika 20: Primer bloka brez balkona.	23
Slika 21: Primer balkona tipa i.	24
Slika 22: Primer balkona tipa a.	25
Slika 23: Primer balkona tipa b.	25
Slika 24: Primer balkona tipa d.	25
Slika 25: Primer bloka brez balkona.	26
Slika 26: Primer balkona tipa k.	26
Slika 27: Primer balkona tipa c.	26
Slika 28: Primer balkona tipa f.	26
Slika 29: Primer bloka s 5 etažami.	27
Slika 30: Primer bloka s 6 etažami.	27
Slika 31: Primer bloka s 4 etažami.	27
Slika 32: Primer bloka s 4 etažami.	28
Slika 33: Primer bloka tipa a.	29
Slika 34: Primer bloka tipa b.	29
Slika 35: Primer bloka tipa c.	30
Slika 36: Primer bloka tipa d.	30
Slika 37: Primer bloka tipa e.	30
Slika 38: Primer bloka tipa f.	31
Slika 39: Primer bloka tipa g.	31
Slika 40: Primer bloka tipa h.	32
Slika 41: Primer bloka tipa i.	32
Slika 42: Primer bloka tipa j.	32

Slika 43: Primer bloka tipa k.....	33
Slika 44: Primer bloka tipa l.....	33
Slika 45: Primer bloka tipa m.....	34
Slika 46: Primer bloka tipa n.....	34
Slika 47: Primer bloka tipa o.....	35
Slika 48: Fotogram iz filmskega obzornika.	38
Slika 49: Situacijska karta Litostrojskega in Mestnega naselja (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 94, p. e. 486).	39
Slika 50: Tloris stanovanjskega bloka (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 120, p. e. 669).	40
Slika 51: Podatki o bloku (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 17 p. e. 187).	41
Slika 52: Podatki o bloku (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 17 p. e. 187).	42
Slika 53: Zunanja fasada bloka tipa d (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 17 p. e. 187).	43
Slika 54: Situacijski načrt Litostrojskega naselja leta 1950 (SI_ZAL_LJU30 Okrajni ljudski odbor Ljubljana, t.e. 20 p. e. 423).	43
Slika 55: Tloris bloka ob Litostrojski cesti tipa e (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 16 p. e. 186).	44
Slika 56: Stranski pogled tega bloka (SI_ZAL_LJU t. e. 25 p. e. 4490/47).	45
Slika 57: Fasada tega bloka ((SI_ZAL_LJU t. e. 25 p. e. 4490/47).	45
Slika 58: Tloris bloka tipa m ali k. (SI_ZAL_LJU t. e. 354 p. e. 26).	46
Slika 59: Tloris bloka tipa i (SI_ZAL_LJU t. e. 354 p. e. 26).	46
Slika 60: Tloris kleti bloka tipa i (SI_ZAL_LJU t. e. 354 p. e. 26).	46
Slika 61: Slika moje prababice v Litostroju.	60
Slika 62: Katrca, narejena v Litostroju (slika Milene Grebenšek).	67
Slika 63: Šivalni krožek v baraki (slika Milene Grebenšek).	68
Slika 64: Za blokom, vrtovi (slika Milene Grebenšek).	69

KAZALO GRAFOV

Graf 1: Tipi balkonov (Litostrojski bloki)	22
Graf 2: Tipi balkonov (Mestni bloki).	24
Graf 3: Tipi balkonov (vsi).	27
Graf 4: Tipi streh (Litostrojski).	28
Graf 5: Tipi streh (vsi).	29

KAZALO KART

Karta 1: Območje raziskave.	18
Karta 2: Tipi blokov.	37

POVZETEK

Delavske bivalne razmere so se skozi čas močno spreminjale. Na začetku so živeli v barakah ob tovarnah, toda pozneje so tudi oni dobili svoja stanovanja. Po drugi svetovni vojni se je v Ljubljani gradilo veliko stanovanj, saj jih je tudi zelo veliko primanjkovalo. Eno izmed največjih novonastalih naselij v prvem povojnem obdobju je financiralo največje novo industrijsko podjetje tovarna Litostroj. Naselje je imelo najprej zelo ambiciozne načrte, toda veliko je ostalo neuresničenih. Naselje je bilo razdeljeno na dva dela, vsak s svojim investitorjem. Mestni ljudski odbor je gradil Mestno naselje in tovarna Litostroj Litostrojsko naselje. Pri raziskovalnem delu sem fotografiral in popisal vse bloke v obeh naseljih, iskal sem gradivo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (ZAL) in Slovenskem filmskem arhivu pri Arhivu Republike Slovenije (SFA) ter intervjuval starejše prebivalce obeh naselij Mileno Grebenšek, Nevenko Mužič in Iztoka Sabadina. Intervjuval sem tudi arhitektko dr. Sonjo Ifko, ki raziskuje industrijsko dediščino. Iz intervjujev sem ugotovil, da so starejši prebivalci močno razlikovali med naseljema, se v naseljih dobro počutili in niso ničesar pogrešali. Spoznal sem tudi, da so bloki energetske in konstrukcijsko vprašljivi. Iz arhivskega gradiva sem pa ugotovil, da se bloki razlikujejo po zunanjem videzu in tlorisih in da je bilo za naselje veliko načrtov, ki niso bili nikoli uresničeni.

KLJUČNE BESEDE

Litostroj, Litostrojski bloki, Mestni bloki, delavska stanovanja, stanovanjsko naselje.

UVOD

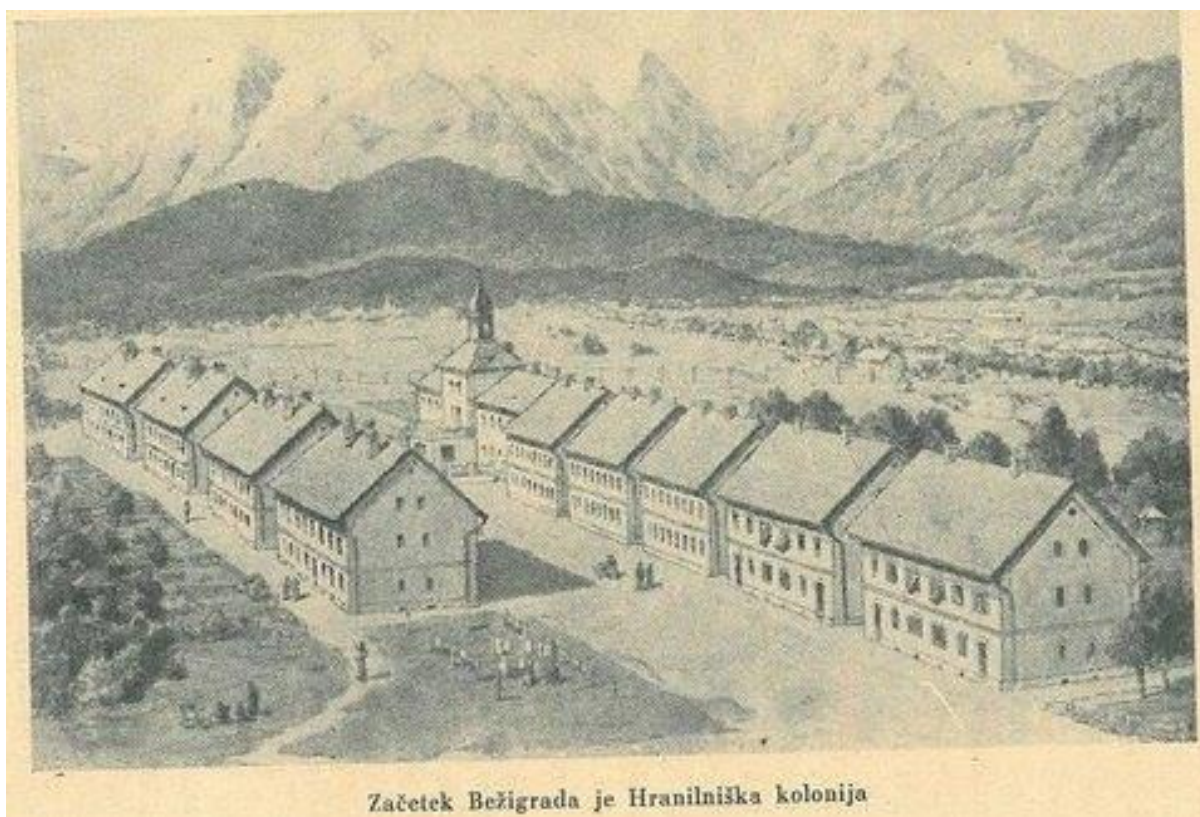
Za to tematiko sem se odločil, ker živim v blokii ob Litostroju in moja prababica je delala v tovarni. Zanimalo me je, kako so nastali bloki in kako se razlikujejo med seboj. Bloki so nastali v prvem povojnem obdobju in so bili na začetku načrtovani kot eno samo naselje. Pozneje so to razdelili na dva dela in dva investitorja (Litostroj in Mestni ljudski odbor). Tako sta nastali 2 naselji – Litostrojsko in Mestno. Moje metode dela pri teoretičnem delu so bile branje literature in spletnih virov. Pri raziskovalnem delu pa sem fotografiral in popisal vse bloke v obeh naseljih, iskal sem gradivo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (ZAL) in Slovenskem filmskem arhivu pri Arhivu Republike Slovenije (SFA) in intervjuval starejše prebivalce naselji Mileno Grebenšek, Nevenko Mužič in Iztoka Sabadina. Intervjuval sem tudi arhitektko dr. Sonjo Ifko, ki raziskuje industrijsko dediščino. Postavil sem naslednje hipoteze.

1. Vsako naselje ima svoje tipe blokov.
2. Mestni bloki se bodo med sabo manj razlikovali kot Litostrojski.
3. Tlorisi blokov se razlikujejo po tipu bloka.
4. Stari prebivalci niso močno razlikovali med naseljema.
5. Stanovanja v blokii zagotavljajo dokaj dober življenjski standard.

1. TEORETIČNI DEL

1.1 RAZVOJ DELAVSKIH STANOVANJ V LJUBLJANI DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Ko se je v Ljubljani v drugi polovici 19. stol. začela industrializacija in s tem gradnja tovarn, je nastajal tudi nov družbeni sloj – delavci. Ljudje, ki so bili nekoč kmetje, zdaj pa delavci, so blizu tovarn iskali nove domove. Nekateri so se naseljevali v najemniških sobah v mestu, večinoma pa so živeli v barakarskih naseljih v okolici tovarn. Prvi, ki je poskusil rešiti problem delavske stanovanjske stiske, je bil Josef Luckmann, ki je bil predsednik Kranjske industrijske družbe in član Kranjske hranilnice, ki je leta 1886 namenila sredstva za nakup zemljišča in gradnjo prvih dveh delavskih hiš, v katere se je dve leti pozneje vselilo 16 družin. Toda te, ki so se vselile, so bile bolj tako imenovana delavska elita, kot recimo čevljar, strojnik, mojster v tobačni tovarni in podobno. Na Hranilniški ulici za Bežigradom je 23 let pozneje zraslo 10 hiš, v katerih je kasneje živelo okoli 400 oseb (Vurnik 2016, 18–19).

Slika 1: Hranilniška ulica včasih.

Z novo državo po 1. svetovni vojni je prišlo tudi nekaj sprememb. Leta 1922 je bila sprejeta državna delavska zakonodaja, ki je urejala razmerje med delom in kapitalom, že pred tem pa so bili vpeljani 8-urni delavnik, delavska zaščita in delavsko zavarovanje (Vurnik 2016, 25).

Pri nas se je svetovna gospodarska kriza začela šele po letu 1931 in se večinoma končala do leta 1936. S sabo je prinesla močno poslabšanje socialnih razmer in veliko brezposelnost. Že tako težko življenje tovarniških delavcev se je še poslabšalo. Po vojni je mesto poskusilo stanovanjsko krizo rešiti z gradnjo barak. Toda te so bile slabo grajene, polne glodavcev, imele so premalo kuhinj in najemnina zanje sploh ni bila tako nizka. Kasneje je mesto tudi investiralo v gradnjo stanovanjskih objektov, toda teh ni bilo dovolj. Nekatere organizacije, ki so delovale po principu zadrug, so omogočale gradnjo manjših stanovanjskih hiš, v katere se je uspelo naseliti nekaj industrijskih delavcev. Najbolj značilno tako naselje v Ljubljani je bilo Zelena jama. Delavci, ki so najemali stanovanja, so živeli zelo skromno, velikokrat po več družin v istem stanovanju. V tem času je v Ljubljani nastalo 5 večjih barakarskih naselij:

- ob Cesti dveh cesarjev z imenom Sibirija,
- za Bežigradom, t. i. Gramozna jama,
- manjše naselje ob Cesti na Brdo,
- največje tovrstno naselje na Galjevici,
- na Ljubljanskem gradu (Vurnik 2016, 26).

Slika 2: Barakarsko naselje na Galjevici.

Leta 1937 je mestni statistični urad izvedel anketo o stanovanjskih razmerah v delavskih kolonijah. Čeprav je šlo za statistiko, polno suhoparnih števil, je imela anketa nekaj pomembnih ugotovitev. Poleg slabih bivalnih razmer in pomanjkanja hrane so ugotovili, da so vsa stanovanja v kolonijah brez priključka na vodovod in da nekatere kolonije sploh nimajo priključka na elektriko. Skupaj je v vseh petih kolonijah živel 1640 ljudi (Vurnik 2016, 27). Največ stanovalcev v teh barakah je bilo nekvalificiranih in kvalificiranih delavcev. Toda anketa ni raziskala števila ljudi v drugih posameznih barakah v mestu. Mestna občina Ljubljana je v drugi polovici tridesetih let okrepila aktivnosti na področju socialne politike. Organizirane so bile javne kuhinje, akademske menze, dobrodelne prireditve, razpisovali so javna dela (v okviru katerih so bile tudi zgrajene poti na Rožnik). Posebej pa so se lotili gradnje stanovanj, ki jih je po izračunih manjkalo okoli 250. Zgradili so veliko posameznih hišic po mestu, prizidek k že zgrajenemu Delavskemu domu, delavsko kolonijo za Bežigradom in pa 25 dvostanovanjskih hišic ob Cesti v Mestni log (Vurnik 2016, 28–29).

1.2 RAZVOJ LJUBLJANE PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Konec druge svetovne vojne in osvoboditev Slovenije sta prinesla veliko sprememb. Nastala je druga Jugoslavija in uveden je bil nov družbeni red. S povojno obnovo je bila povezana tudi nacionalizacija zasebnih sredstev, kar naj bi omogočilo novo organizacijo družbenega življenja in uresničitev prve petletke. Do konca leta 1946 je bilo 70 % industrijskega in bančnega kapitala podržavljenega. Leta 1948 je bilo v Ljubljanskem okraju ukinjenih 542 zasebnih trgovin in 150 gostiln ter podržavljenih 136 podjetij (Petelin 2019, 51). Z elektrifikacijo, industrializacijo in mehanizacijo kmetijstva so hoteli zgraditi ekonomsko bazo za razvoj socializma, kar je bila osnovna naloga petletnega plana (Mihelič 1983, 23).

V času prve petletke so hitro ustvarjali nove tovarne. Takrat so bile ustanovljene tovarne, kot so: Rog, Litostroj, Lek, Tovarna pisalnih strojev (Tops) ... Zaradi nacionalizacije so stare podjetnike, ki so bili velikokrat lastniki tovarn, ki so jih vodili, zamenjali državni uslužbenci, ki so si svoja delovna mesta pridobili z zaslugami v času vojne. Novi direktorji tovarn pogosto niso bili kos vodenju podjetij, saj so bili slabo izobraženi. Leta 1962 je bilo v Sloveniji približno 46 % direktorjev brez srednješolske izobrazbe, le 15 % jih je imelo višjo šolo, visoko izobrazbo pa samo 2 % (Vurnik 2016, 31–32).

Proti koncu petdesetih let je bilo v Ljubljani okoli 100 industrijskih podjetij, zaposlenih pa je bilo približno 23.000 delavcev. V naslednjem desetletju so se te številke podvojile (Vurnik 2016, 35).

Slika 3: Tovarna Rog.

Industrializacija je v Ljubljani pustila veliko posledic. Velikokrat so gradili površno in z veliko napakami ter nepremišljeno posegali v okolje. Ni se upoštevalo dolgoročnih razvojnih interesov Slovenije, saj je bila gradnja hitra in z ideološkimi nameni. Zasebni standard ljudi se ni takoj izboljšal, temveč je dolgo časa ostal na predvojni ravni, toda narodni dohodek se je povečal. Delež kmečkega prebivalstva je padel pod 50 % in s tem je industrija postala vodilna gospodarska panoga (Petelin 2019, 114–115).

Največji problem, ki je nastal vzporedno z izgradnjo industrije, je stanovanjska stiska. Nastala je z naglo migracijo ljudi s podeželja v mesta in industrijska središča. Takoj po vojni je v Ljubljani manjkalo 2000 stanovanj (Mihelič 1983, 23). Ljubljana je ob koncu vojne še vedno dajala videz »dolge vasi«, saj so kmetijska zemljišča zasedala skoraj četrtno mestne površine in ponekod ni bilo jasne meje med urbanim in ruralnim (Petelin 2019, 235).

V 20. letih po vojni je v Ljubljano prišlo vsaj 150.000 priseljencev, ki niso prevzeli mestne kulture, temveč so vsilili svoje t. i. vaške navade, s čimer je v drugi polovici 20. stol. pravo meščanstvo zamrlo (Petelin 2019, 55). Življenje po vojni je bilo še posebej težko v mestih. Stanovanjska kultura je bila slaba. Stanovanja so bila majhna in večinoma brez kopalnic, z eno

skupno pipo na hodniku za vse stanovalce, s stranišči »na štrbunk« zunaj stavbe, večina jih tudi ni imela kuhinje ali pa so si jo delili z drugimi stanovalci (Petelin 2019, 236).

Stanovanjsko stisko so reševali z različnimi ukrepi:

- z naseljevanjem ljudi v obstoječa meščanska stanovanja,
- z izseljevanjem prebivalcev, ki na mesto niso bili več navezani, v stanovanjske zgradbe in gradove zunaj mesta,
- z zidanjem novih stanovanj.

V primerjavi s časom pred vojno je individualna gradnja stanovanj nazadovala. Gradnjo enodružinskih hišic so imeli za nesocialistično in z urbanističnega stališča nesprejemljivo, saj je povzročila preveč ekstenzivno širjenje mesta. Na začetku je bilo predvideno, da bi gradnjo večine stanovanj financirala sredstva iz mestnega ljudskega odbora. Toda kmalu se je izkazalo, da je teh sredstev premalo, zato je Mestni ljudski odbor začel vzpodbujati podjetja, ustanove in zavode, da naj gradijo stanovanja za svoje uslužbenke. Država je tudi začela podpirati individualno gradnjo z dolgoročnimi krediti. Leta 1954 je individualna gradnja dosegla polovico celotne gradnje v Ljubljani. Toda kljub vsem ukrepom gradnja stanovanj ni dohajala naraščajočim potrebam in leta 1955 je bilo še vedno 16.000 družin brez stanovanj (Mihelič 1983, 51–52).

Leta 1953 je nastal regulacijski načrt Urada za regulacijo Ljubljane, ki je bil izboljšana verzija prejšnjega načrta, ki je nastal 3 leta prej. Načrt je upošteval krakasto obliko mesta in poskusil poudariti osnovno značilnost Ljubljane, kar je globoko segajoče zelenje, ki je povezovalo grad z Rožnikom. Toda v nasprotju z načrtom je Ljubljana vedno bolj izgubljala parkovne površine. Načrt ni bil nikoli uradno potrjen, vendar je služil kot edini dokument, ki ga je Urad za regulacijo uporabil za gradbena dovoljenja in lokacijo novih objektov. Toda načrt je nastal brez poprejšnjih poglobljenih študij in analiz. Ni imel načrta za dolgoročni razvoj Ljubljane, zato kmalu ta načrt ni več ustrezal (Mihelič 1983, 28–29).

Po letu 1955 se je individualna gradnja začela še hitreje organizirati. Nastale so prve stanovanjske zadruge. Leta 1959 je njihovo število že doseglo 177. Leta 1960 se je s spremembo zakonodaje začel uveljavljati nov način stanovanjske izgradnje, in to je gradnja stanovanj za trg. Glavni namen tega je bil eliminacija investitorja kot posrednika med proizvajalcem in potrošnikom, kar naj bi spodbujalo proizvajalce k racionalizaciji proizvodnje in večji kvaliteti.

Leta 1966 so stanovanja za trg dosegla tretjino vse stanovanjske izgradnje. S tem je stanovanje postalo potrošniško blago, ki se kupuje in prodaja (Mihelič 1983, 52).

Leta 1957 je nastal urbanistični program Ljubljane. S tem je Ljubljana postala eno izmed redkih mest, ki je pred zakonom o urbanističnih projektih dobila urbanistični program. Program je nastal na znanstveno poglobljenih študijah in analizah. Dajal je smernice za bodoči razvoj in določil ožji in širši gradbeni okoliš ne glede na upravne meje, temveč na osnovi študija najpomembnejših interakcij v Ljubljanski regiji. Opozoril je na slabo gospodarjenje z mestnim prostorom in poudaril, da je treba mestne površine skrčiti, saj ogrožajo organsko rast poljedelskih površin. Program je dal trdno osnovo za izdelavo generalnega plana Ljubljane in izhodišče za izdelavo regionalnih prostorskih planov (Mihelič 1983, 29–30).

Slika 4: Gradnja blokov v Mostah.

Sredi petdesetih let se pojavijo ideje o novi organizaciji stanovanjske izgradnje po principu soseske. Soseska naj bi združevala ljudi različnih poklicev in socialnih porekel ter jim omogočala polnovredno socialno življenje. Prvi modeli so sosesko, prilagojeno za približno 5000 prebivalcev, razdelili na: stanovanjske stavbe, stavbe javnega pomena, prometno mrežo, na rekreacijske in zelene površine. V Ljubljani so prave soseske začele nastajati šele v šestdesetih letih, toda nekateri elementi koncepta soseske so bili uporabljeni že prej pri gradnji Savskega naselja (Mihelič 1983, 55–57).

1.3 TOVARNA LITOSTROJ

Največje novo industrijsko podjetje v Ljubljani po drugi svetovni vojni in eden izmed večjih gospodarskih projektov v Jugoslaviji je bil Litostroj. Predstavljal je simbol novih časov v Ljubljani. Ustanovila ga je vlada Ljudske republike Slovenije leta 1946. Samo idejo o Litostroju je predstavil Franc Leskovšek (Ifko 201, 36).

Leta 1947 je bilo uradno slavnostno odprtje, ki sta ga obiskala tudi Josip Broz Tito in Franc Leskovšek. (Vir 1) Gradnjo tovarne in celotno investicijo je financiral republiški proračun, po tem pa je bila republika od podjetja praktično odrezana. Litostroj je kmalu zaposloval več ljudi kot ljubljanska Tobačna tovarna, ki je bila pred tem več kot 50 let največje ljubljansko industrijsko podjetje (Vurnik 2016, 34).

Slika 5: Gradnja Litostroja.

Podjetju sta bila dana v upravo prostor in premoženje številnih podjetij (Sekotex, Globočnik, Jugoindus ...). (Seme 1977, 3) Za delavce pri gradnji je bila najpomembnejša kuhinja, saj je bilo zapisano, da je bila hrana na gradbišču boljša kot marsikatera v ljubljanskih menzah. Hrano so razdelili na dva dela – tisto za hrvaške delavce so bolj začinili kot za ostale. Večinoma so Litostroj gradili udarniki, dijaki na počitniškem delu, vojni ujetniki in politični zaporniki (Vir 2).

Prvi direktor tovarne je bil Franc Pečar. Leta 1954 ga je nasledil Božidar Gustin. Vsega skupaj je v času Jugoslavije Litostroj imel 6 direktorjev. (Vir 1)

Litostrojski kompleks je bil narejen kot multifunkcionalna enota oziroma industrijsko mesto, bolj značilno za Zahodno Evropo. Glavni arhitekt je bil Edo Mihevc. Lokacijo Litostroja so si izbrali zaradi bližine gorenjske železnice, proste površine in že obstoječe tovarne. Razvoj projekta delimo na tri sklope: proizvodni, stanovanjski in izobraževalni. Vsi so bili navezani na litostrojsko avenijo. Najprej so leta 1947 zgradili livarno sive litine. Sledili so ji obdelovalnica, kovačija, livarna jeklene litine, pločevinarna, skladiščni objekt in toplotna postaja. To je bilo jedro Litostroja. Objekte so razporejali med zelene pasove (Ifko 2011, 36, 37).

Slika 6: Litostroj.

Za izobraževanje sta bila najprej zgrajena industrijska kovinarska šola in dom za učence. Toda do leta 1960 se je obseg vzgojno-izobraževalne dejavnosti za delavce tako povečal, da so ustanovili še izobraževalni center. Industrijska kovinarska šola oziroma izobraževalni center je bil tesno povezan z Litostrojem. Izobraževalne dejavnosti centra so obsegale:

- šolanje učencev poklicne šole za poklice, ki jih je potrebovala tovarna,
- dopolnilno izobraževanje zaposlenih ob delu in na tečajih, seminarjih, predavanjih,
- izobraževanje študentov Fakultete za strojništvo in odseka za metalurgijo Fakultete za naravoslovje in tehnologijo,

- izvajanje pripravniške dobe za bodoče delavce,
- izvajanje prakse učencev srednjih šol,
- razpis kadrovskih štipendij za učence poklicne šole.

Izobraževalne dejavnosti so se izvajale tudi za delavce iz drugih organizacij (Seme 1977, 85, 86). Zaposlenim v Litostroju so zagotavljali primerna stanovanja in dobre delovne standarde. Imeli so zdravstveno varstvo in ustrezno udobje. Delavcem so organizirali prehrano, preden je bilo to z zakonom predpisano (Ifko 2011, 39). Organizirali so tudi kulturne dejavnosti, kot so proslave, dramski krožki, plesne in recitatorske skupine. Litostroj je imel tudi kino. Med delavci ni bilo težko najti pesnikov, pisateljev, slikarjev, kiparjev ... Ustanovljen je bil tudi pevski zbor in Litostrojska godba, ki je skoraj tako stara kot sama tovarna in je sodelovala na vseh pomembnejših prireditvah in proslavah v delovni organizaciji in izven nje (Seme 1977, 109). Delavcem so tudi zagotavljali počitniške dejavnosti po znižani ceni in organizirane izlete v bližnje države (Seme 1977, 105–106).

Litostroj je bil zelo povezan s Titom, kar je nakazovalo njegovo uradno ime Titovi zavodi Litostroj. Tito je Litostroj obiskal kar osemkrat, kar pokaže pomembnost tovarne za državo (Seme 1977, 9).

Slika 7: Titov ogled Litostroja leta 1975.

Januarja leta 1950 je Litostroj pustil velik pečat v okviru samoupravnega socializma, saj je takrat izvolil enega izmed prvih delavskih svetov v Sloveniji. S tem so delavci sodelovali pri vodenju tovarne (Seme 1977, 10–11). Glavni Litostrojevi proizvodi so bili: mostna in druga dvigala, turbine, viličarji, dizelski motorji, ladijska krmila ... Te izdelke je tudi izvažal po vsem svetu, večinoma v države tretjega sveta (Vurnik 2016, 35).

Leta 1987 med 9. in 15. decembrom se je zgodila velika stavka litostrojskih delavcev, ki so večinoma zahtevali izplačila plač, ki so zamujale, ali pa dvig plač zaradi hiperinflacije. Toda na zboru delavcev je France Tomšič predlagal ustanovitev opozicijske stranke Zvezi komunistov.

Po osamosvojitvi in prehodu v tržno gospodarstvo je Litostroj začel izgubljati vodilni položaj v industriji. Od nekdanj 5000 zaposlenih se je to znižalo na 500 in na obsežnem prostoru tovarne so zrasla skladišča trgovine in drugo (Vurnik 2016, 39–42). Preoblikoval se je v novo družbo, koncern Litostroj Holding (Vir 1).

1.4 STANOVANJA OB LITOSTROJU

V prvem desetletju po vojni so nova stanovanjska naselja nastajala večinoma ob tovarnah. Njihovi osnovni značilnosti sta bili geometrično pravilen tloris in pa enoten tipiziran blok, ki je bil dvo- ali štirinadstropen in zelo dolg. Prvo tako naselje je zraslo v šišenskem kraku ob tovarni Litostroj.

Slika 8: Gradnja blokov.

Prvotni načrt za to naselje je predvideval eno samo večje naselje, ki bi obsegalo 38 stanovanjskih blokov in center z vsemi potrebnimi kolektivnimi servisi, menzo, otroškim vrtcem, trgovinami, otroškimi igrišči in šolo. Opremljeno bi bilo tudi z interno, od tranzitnega prometa ločeno komunikacijsko mrežo. Zazidalni načrt je bil narejen v Ravnikarjevem seminarju na Fakulteti za arhitekturo. Bloki so bili postavljeni paralelno v smeri sever-jug, ki se prilagaja tudi osnovnim značilnostim zemljiške razdelitve v tem delu Šiške (Mihelič 1983, 53). Ta usmeritev je tudi omogočila največje osončenje stanovanj (Bohinec 1951, 3).

Leta 1947 je bil narejen nov zazidalni načrt, ki je ohranil osnovni koncept, toda spremenil ureditev prometne mreže. Naselje je bilo z Obirsko ulico razdeljeno na dva dela, vsak s svojim investitorjem – Mestni ljudski odbor in Litostroj (Mihelič 1983, 53). Končna realizacija je bila skromna v primerjavi s prvotnim projektom, še posebej pri urejanju okolice naselij, zasajevanju parkov in drevoredov. To je bila posledica slabih gospodarskih razmer, saj je bilo sredstev komaj dovolj za najnujnejše objekte (Ifko 2011, 38). Družbeni center ni bil nikoli zgrajen, za najnujnejše kolektivne probleme so v pritličjih blokov uredili trgovine in najpomembnejše servise (Mihelič 1983, 53). Zgrajeni so bili bloki v dveh manjših skupinah, stanovanjski bloki in samski dom ob Djakovičevi cesti (danes Litostrojski) po načrtih Eda Mihevcia in Miroslava Gregorčiča ter bloki ob Obirski po načrtih Dušana Bohinca in Franceta Tomažiča (Ifko 2011, 38).

Slika 9: Zgrajeni Mestni bloki.

V letu 1951 je Litostroj začel graditi nova stanovanja na nov način, ki je zaradi svoje učinkovitosti vzbudil veliko zanimanja pri drugih podjetjih v Sloveniji in Jugoslaviji. Zdaj so delavci sami prispevali nekaj sredstev za pridobitev stanovanja in sodelovali z udarniškim delom. Toda stanovanjski bloki niso pokrili vseh potreb, zato so začeli graditi enodružinske hiše in tudi preuredili samski dom v Vižmarjah v družinska stanovanja. Od svojega obstoja do leta 1977 je Litostroj zgradil več kot 600 najemnih stanovanj. Poleg najemnih stanovanj so potrebovali tudi samska ležišča. Zato so leta 1973 nadzidali samski dom na Litostrojski 10, s čimer so pridobili 51 ležišč, in zgradili nov samski dom na Litostrojski 47 s 191 ležišči. V vseh objektih so imeli 674 ležišč v sobah ali garsonjerah z dvema do tremi ležišči. Sobe so bile centralno ogrevane, imele so toplo vodo ter nekatere so imele tudi lastno kopalnico (Seme 1977, 105).

Toda prebivalci naselja so imeli tudi težave z nezainteresiranostjo prebivalcev, da bi se udeležili zborov volivcev in da bi skupaj reševali probleme ali sprejemali funkcije. Pomembna skrb prebivalcev je bila tudi estetski videz naselja. Za vzdrževanje in sajenje novih dreves (posadili so 500 dreves in 400 okrasnih grmov) je porabila krajevna skupnost vse svoje dohodke. Leta 1973 so imeli še vedno probleme z barakami v Korotanskem naselju na drugi strani gorenjske železnice, s pomanjkanjem garaž, premalo prostora za otroke v vrtcu in Osnovni šoli Hinka Smrekarja. Manjkala je tudi velika samopostrežna trgovina, ki je bila s postavitvijo nove stolpnice porušena (Vir 3).

Stanovanjski bloki ob Litostrojski cesti so bili zasnovani z bivalno kuhinjo oziroma dnevnim prostorom s kuhinjsko nišo, spalnico staršev in otroško sobo, ki je povezana s kuhinjo in spalnico. Na kuhinjsko nišo je navezana manjša shramba, stranišče in kopalnica sta ločeni, dostop na balkon pa je iz osrednjega dnevnega prostora. Bloki so imeli v tistem času kakovostno in racionalno zasnovo, ki je z inovativnimi rešitvami presegla obstoječe minimalne zasnove in vzpostavila kakovostne bivanjske pogoje (Ifko 2011, 38).

2. RAZISKOVALNI DEL

2.1 POPISOVANJE BLOKOV

Karta 1: Območje raziskave.

2.1.1. Način dela

Hotel sem izvedeti, kako se danes Litostrojski, Mestni in na splošno vsi bloki med seboj razlikujejo. Zato sem odšel na teren in vsak blok fotografiral in popisal. Opazoval sem, ali imajo bloki novo fasado in vhodna vrata, kateri tip balkona imajo, koliko etaž in kakšno streho (enokapno, dvokapno, štirikapno ali ravno).

2.1.2 Analiza podatkov

Po številu blokov je bilo Litostrojskih blokov 26 in Mestnih 20.

PRENOVLJENA ALI NEPRENOVLJENA FASADA

11 Litostrojskih blokov je imelo prenovljeno fasado, pri 15 pa fasada ni bila prenovljena.

Slika 10: Primer neobnovljene fasade.

Slika 11: Primer obnovljene fasade.

Pri Mestnih blokih jih je bilo 8 z neobnovljeno in 12 z obnovljeno fasado.

Slika 12: Primer neobnovljene fasade.

Slika 13: Primer obnovljene fasade.

Na splošno ima 19 blokov neprenovljeno fasado in 27 prenovljeno.

Ugotovitev: Litostrojskih blokov je bilo več z neobnovljeno fasado, Mestnih pa več z obnovljeno. Litostrojski bloki imajo 58 % blokov z neobnovljeno fasado in 42 % z obnovljeno, Mestni pa 60 % obnovljenih fasad in 40 % neobnovljenih.

PRENOVLJENA ALI NEPRENOVLJENA VHODNA VRATA

5 Mestnih blokov ima neprenovljena vhodna vrata, 2 bloka sta imela ena vrata prenovljena in ena ne, 13 jih ima prenovljena vhodna vrata.

Slika 14: Primer prenovljenih vrat.

Slika 15: Primer neprenovljenih vrat.

Pri Litostrojskih blokih imajo le 3 bloki neprenovljena vhodna vrata, 23 pa jih ima prenovljena.

Slika 16: Primer obnovljenih vrat.

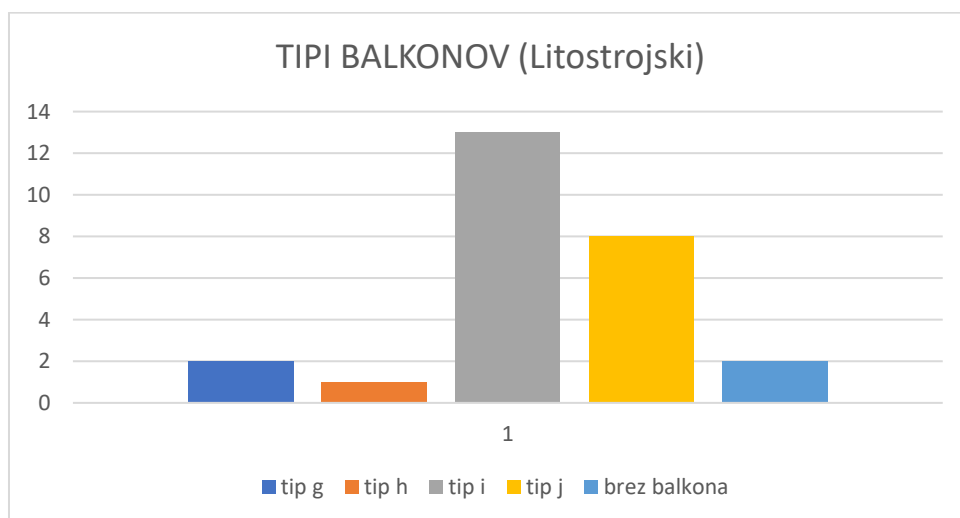
Slika 17: Primer neobnovljenih vrat.

Na splošno ima 8 blokov neprenovljena vrata, 2 bloka stara in nova vrata, 26 blokov pa ima vrata prenovljena.

Ugotovitev: Litostrojski bloki imajo več novih vrat kot Mestni.

TIPI BLOKOV

Litostrojski bloki imajo 2 bloka z balkoni tipa g, 2 bloka brez balkonov, 1 blok z balkonom tipa h, 13 blokov z balkonom tipa i in 8 blokov z balkonom tipa j.

Graf 1: Tipi balkonov (Litostrojski bloki).

Slika 18: Primer balkona tipa g.

Slika 19: Primer balkona tipa j.

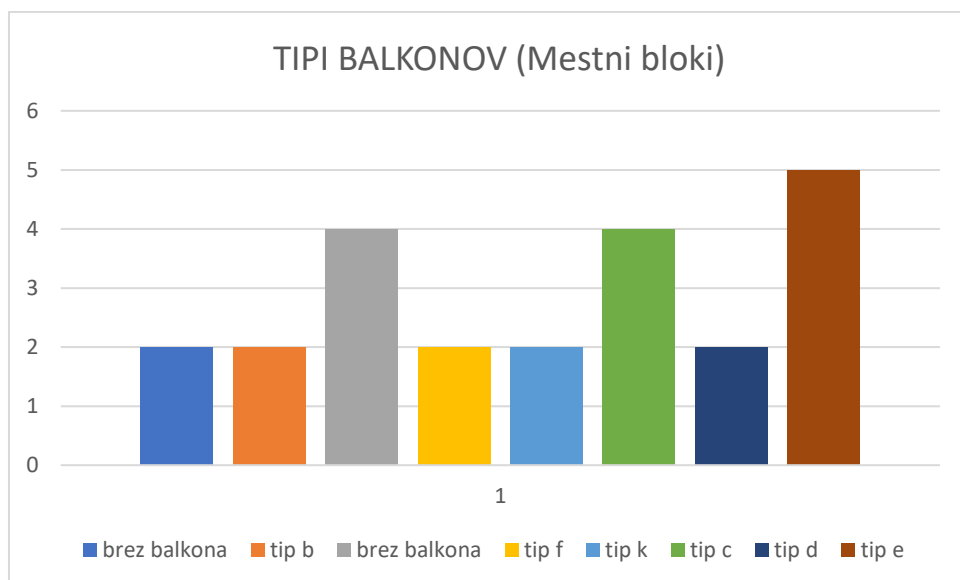

Slika 20: Primer bloka brez balkona.

Slika 21: Primer balkona tipa i.

Mestni bloki imajo 1 blok z balkoni tipa a, 2 bloka z balkoni tipa b, 2 bloka nimata balkonov, 2 bloka sta z balkoni tipa f, 2 bloka z balkoni tipa k, 4 bloki so z balkoni tipa c, 2 bloka z balkoni tipa d in 5 blokov je z balkoni tipa e.

Graf 2: Tipi balkonov (Mestni bloki).

Slika 22: Primer balkona tipa a.

Slika 23: Primer balkona tipa b.

Slika 24: Primer balkona tipa d.

Slika 25: Primer bloka brez balkona.

Slika 26: Primer balkona tipa k.

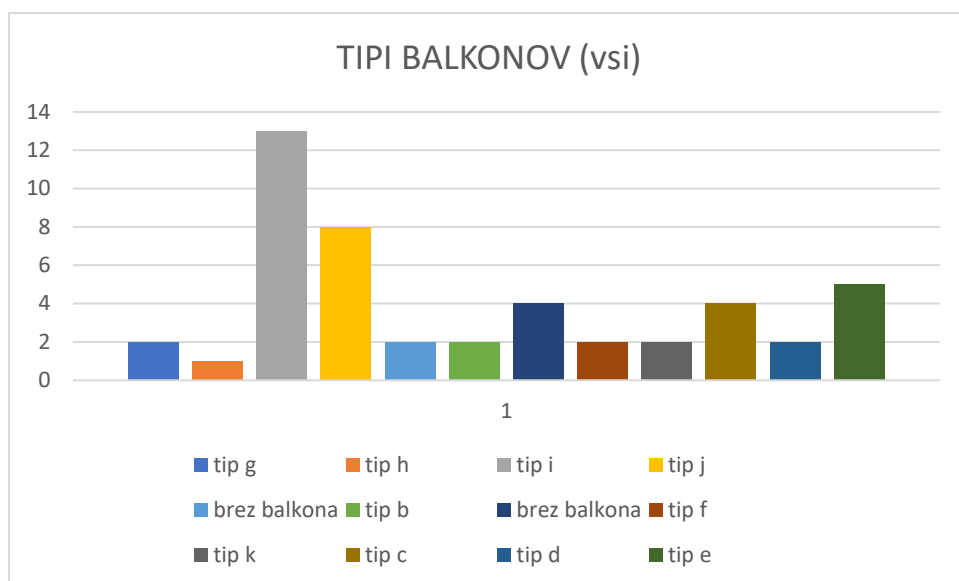

Slika 27: Primer balkona tipa c.

Slika 28: Primer balkona tipa f.

Na splošno je med vsemi bloki 11 tipov balkonov. Najštevilčnejši je tip i in za njim tip j. 4 bloki nimajo balkona.

Graf 3: Tipi balkonov (vsi).

Ugotovitve: Med Litostrojskimi in Mestnimi bloki ni bilo nobenega istega tipa balkona. Mestni bloki imajo več različnih balkonov kot Litostrojski, zato je tudi manj blokov z istim tipom balkona kot pri Litostrojskih. Obe naselji imata enako število blokov brez balkonov.

ETAŽE

Litostrojski bloki imajo 4 bloke s 5 etažami, 14 blokov s 4 etažami in 8 blokov s 6 etažami.

Slika 29: Primer bloka s 5 etažami.

Slika 30: Primer bloka s 6 etažami.

Slika 31: Primer bloka s 4 etažami

Mestni bloki so imeli vsi 4 etaže.

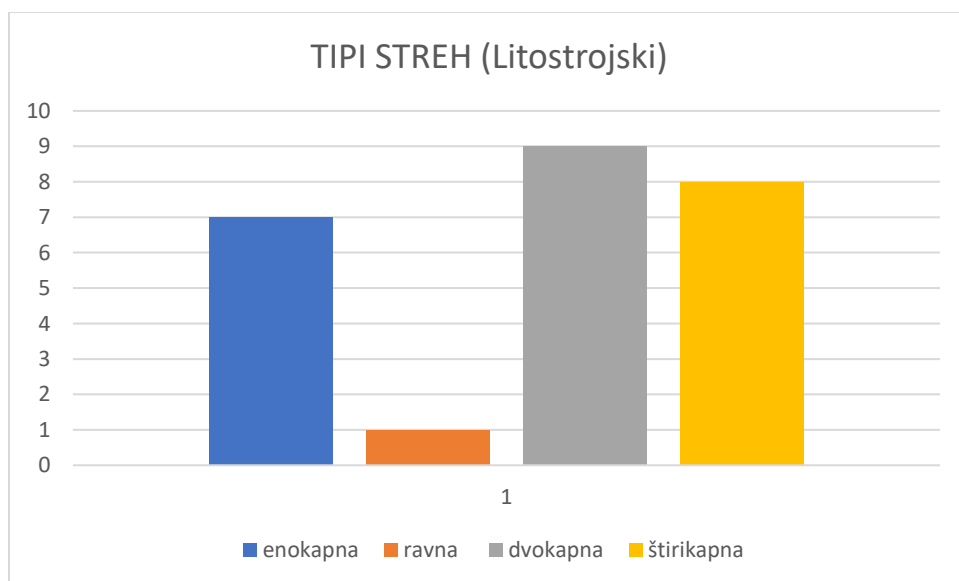
Slika 32: Primer bloka s 4 etažami.

Na splošno ima 34 blokov 4 etaže, 4 bloki imajo 5 etaž in 8 blokov ima 6 etaž.

Ugotovitve: vsi Mestni in večina Litostrojskih blokov imajo 4 etaže. Toda Litostrojski imajo tudi bloke s 5 in 6 etažami.

TIPI STREH

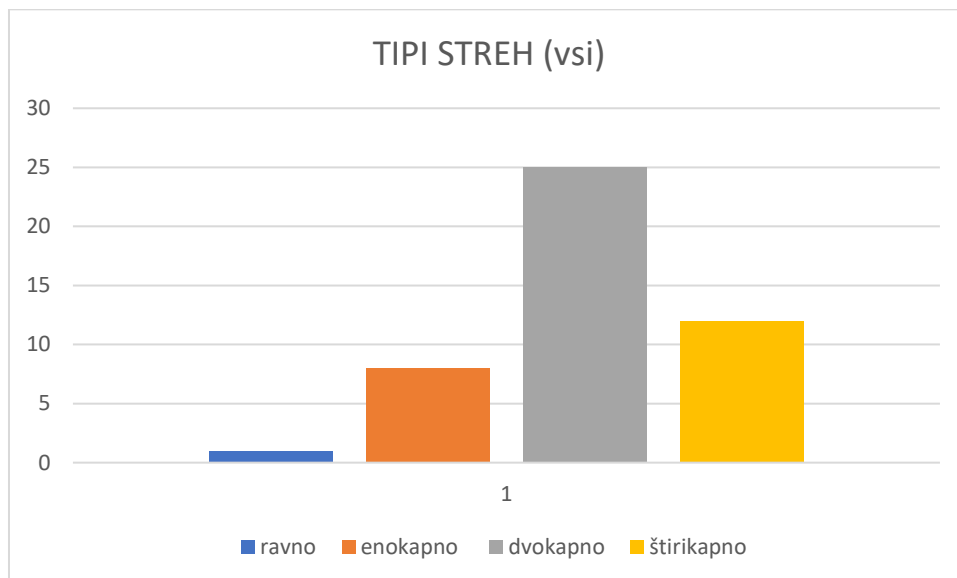
Litostrojski bloki imajo 9 blokov z dvokapno streho, 1 blok z ravno streho, 8 blokov s štirikapno streho in 8 blokov z enokapno streho.

Graf 4: Tipi streh (Litostrojski).

Mestni bloki imajo 4 bloke s štirikapno streho in 16 blokov z dvokapno streho.

Na splošno ima ravno streho en blok, enokapno 8 blokov, dvokapno 26 blokov in štirikapno 11 blokov.

Graf 5: Tipi streh (vsi).

Ugotovitve: Litostrojski in Mestni bloki imajo največ dvokapnih streh. Mestni imajo le bloke z dvokapnimi in s štirikapnimi strehami, medtem ko imajo Litostrojski tudi en blok z ravno streho in bloke z enokapno streho.

TIPI BLOKOV

Tipe blokov sem določil po tipu balkona in strehe ter po številu etaž.

Litostrojski bloki imajo 7 tipov blokov. 2 bloka sta tipa a, 7 jih je tipa b, 1 je tipa c, 8 jih je tipa d, 6 tipa e, 1 je tipa f in 1 tipa g.

Slika 33: Primer bloka tipa a.

Slika 34: Primer bloka tipa b

Slika 35: Primer bloka tipa c.

Slika 36: Primer bloka tipa d.

Slika 37: Primer bloka tipa e.

Slika 38: Primer bloka tipa f.

Slika 39: Primer bloka tipa g.

Mestni bloki imajo 8 tipov blokov. 2 bloka tipa h, 4 bloke tipa i, 2 bloka tipa j, 5 blokov tipa k, 2 bloka tipa l, 2 bloka tipa m, 2 bloka tipa n in 1 blok tipa o.

Slika 40: Primer bloka tipa h.

Slika 41: Primer bloka tipa i.

Slika 42: Primer bloka tipa j.

Slika 43: Primer bloka tipa k.

Slika 44: Primer bloka tipa l.

Slika 45: Primer bloka tipa m.

Slika 46: Primer bloka tipa n.

Slika 47: Primer bloka tipa o.

Na splošno je 15 tipov blokov. Najpogostejši je tip d z 8 bloki, za njim tip b s 7 bloki.

Ugotovitve: Med Litostrojskimi in Mestnimi bloki ni nobenega podobnega tipa bloka. Mestni bloki imajo en tip več, kljub temu da jih je po številu manj, zato imajo Litostrojski bloki večinoma več blokov enega tipa kot Mestni. Bloki tipa a in bloki tipa c so najbolj podobni večini Mestnim blokom.

Naredil sem karto, ki prikazuje tipe blokov.

Legenda:

tip a

tip b

tip c

tip d

tip e

tip f

tip g

tip h

tip i

tip j

tip k

tip l

tip m

tip n

tip o

Karta 2: Tipi blokovi.

2.2 DOKUMENTI IZ ARHIVA

2.2.1 Način dela

Hotel sem izvedeti več informacij o tem, kako so se bloki razlikujejo, kako so bili na začetku načrtovani in tudi kako sta bili naselji načrtovani. Gradivo sem našel v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (ZAL) in Slovenskem filmskem arhivu pri Arhivu Republike Slovenije (SFA). V ZAL hranijo gradbena dovoljenja in različne načrte za gradnjo obeh naselij. Dokumente, ki so se mi zdeli zanimivi, sem fotografiral. Predstavil bom nekaj načrtov in druge dokumentacije.

2.2.2 Obdelava podatkov

Filmski obzornik

Filmski obzornik je pred pojavom televizije v kinodvoranah pred vsakim filmom prikazal najnovejše informacije iz domovine in tujine. Filmski obzornik št. 17 iz leta 1947 je bil narejen tudi o Litostroju in gradnji Litostrojskega naselja.

Iz njega sem izvedel, kako so predstavljali gradnjo Litostroja javnosti. Večino podatkov iz njega sem že vedel, toda eden se mi pa je zdel posebej zanimiv. Pri gradnji blokov so uporabljali nov način zidanja, kjer je imel zidar dva pomočnika, ki sta mu prinašala malto in opeko. Prej je zidar vse to naredil sam. Z novim načinom so prihranili veliko časa in pospešili zidanje.

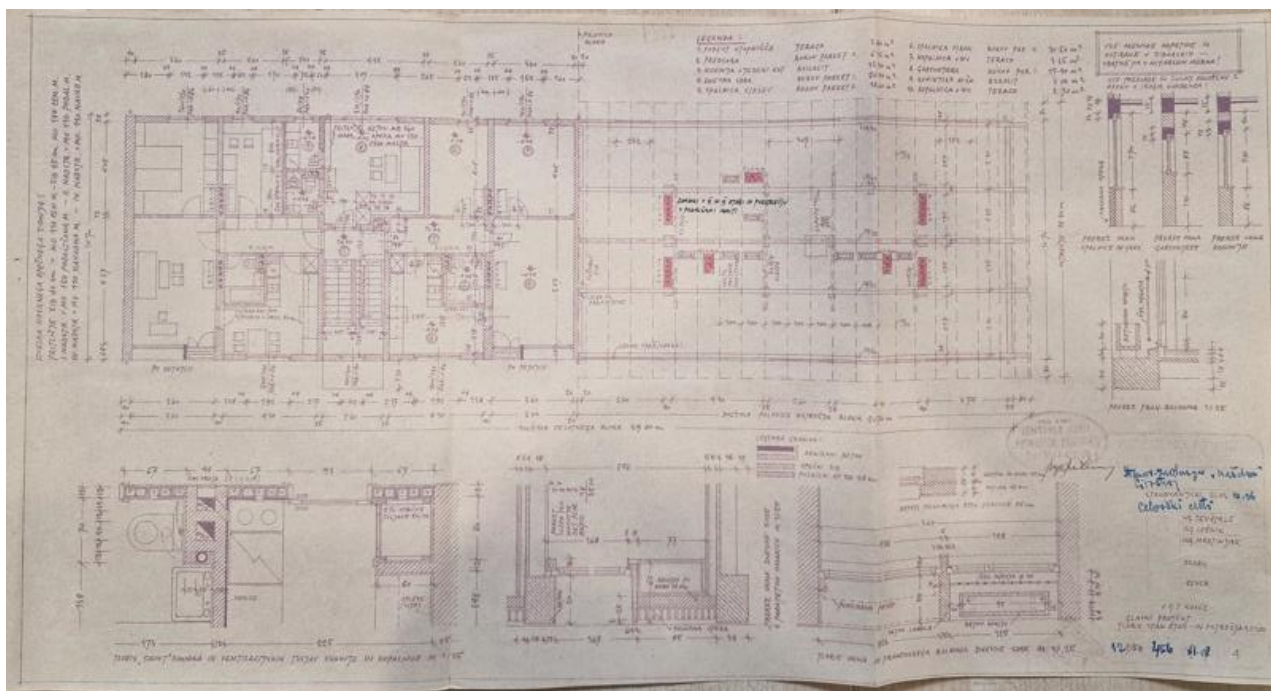

Slika 48: Fotogram iz filmskega obzornika.

Slika 49: Situacijska karta Litostrojskega in Mestnega naselja (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 94, p. e. 486).

Iz tega situacijskega načrta lahko ugotovim, da leta 1957 Mestno naselje ni imelo nobene živilske prodajalne, Litostrojsko naselje pa je imelo tri, toda v nobeni se ni dalo kupiti kruha. Ugotovim lahko tudi, da so bili takrat že vsi Mestni bloki zgrajeni Litostrojskih pa je bilo zgrajenih le 15.

Slika 50: Tloris stanovanjskega bloka (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 120, p. e. 669).

To je tloris bloka na Gorazdovi ulici, kar pomeni, da je lahko tip c ali a. Iz tega tlorisa lahko ugotovim, da so ti bloki imeli tri stanovanja na nadstropje. Eno je bile manjše saj je bilo garsonjera.

P r e p i s

Ing. arh. Pavel Gštel
Zavod za stanov. ingr. OBLO
L j u b l j a n a

Predmet : Inv. program za dva stanov. bloka
Titovih zavodov " Litostroj "

K o m i s i j i za pregled programov za negospodarske investicije
pri O L O L j u b l j a n a

Dat. : 01/8-5845/1 od 4.5. 1959

Investitor Titovi zavodi " Litostroj " predlaga program za gradnjo stanovanjskih blokov XV in XVII v stanovanjskem naselju Litostroja ob Djakovičevi cesti v Ljubljani.

Zasidalni podatki so izdani s odločbama OBLO Šiška pod št. 04/3-5701/2 odn. 5625/2 od 24. 3. 1959. Bloka sta štirinadestopna s nadzidano terasno etažo.

Zemljišče je SLP pod upravo Litostroja. Nosilnost tal je 3,00 kg. Komunalne instalacije obstajajo in so priključki možni. Za zaklonišča je treba ojačiti strehe v kletih /kolesarnice/. Za gradnjo je odobreno posojilo LRS v znesku din 50,000.000.--, iz lastnih sredstev tovarne pa za l. 1959 din 25,000.000.--

Za gradnjo sta predvidena enaka bloka po že večkrat obravnavanem projektu arh. M. Lapajnet, " Proj. podj. Novo mesto ". Vsak blok ima na treh stopniščih 45 stanovanj in 23 samskih sob /terasa/. Stanovanja so eno, dvo in trosobna ter merijo 67,15, 52,72 in 30,82 m² netto, kar odgovarja hig. minimumu za 5, 4 in 2 ležišča. Maks. bruto površina bi smela biti 97 + 81 + 51 m² = 229 m². Stalna površina enega stopnišča pa meri 192,35 m², kar je celo izpod predvidenega standarda. povprečja.

Bloka nimata pralnice, niti skupnih prostorov za otroško varstvo, za hišne svete itd., kar bo treba reševati v okviru celotnega naselja Litostroja, pri investicijah za stan. bloke bi pa moral biti ustrezen % že predviden tudi za kritje teh potreb /komunalni prispevek/.

Izračunani so dejanski stroški za komunalne ureditve kot so : ceste, zelenice, kanalizacija, vodov in elektrika v skupni vrednosti din 14,445.000.-- za oba bloka. V tem znesku je tudi din 6,070.000.-- za predelavo in novo napeljavo zunanjih električnih vodov, ki verjetno ne bodo bremenila neposredno investitorja, ker bo Elektroljubljana za to dobila posebno posojilo.

Glavni lokac. odločb OBLO Šiška je inv. dolžan plačati 15 % komun. prispevek in bi bilo treba tega v programu upoštevati le enkratno, ne pa posebej poleg dejanskih stroškov komunalnih priključkov.

Aproksimativna cena za en blok je predvidena s cca din 100,000.000.-- prispevek din 15,000.000.-- skupno za dva bloka tedaj din 230,000.000.-- in ne din 244,445.000.-- kot predlaga program.

Pač pa je treba dodati še stroške načrtov in gradbenega nadzorstva. Predlagam, da se po razčiščenju višine invest. vste program predloži v potrditev.

V Ljubljani, 9. 5. 1959

Ing. Gštel s.r.

POČASTI PRIPRAVIL
PRIL. 1
LITOSTROJ

Investicijska odobrena vsota za sam objekt znaša okroglo 100.000.000.- din. Gradbena vsota bloka pa vnese 101.097.202.- din. Celotni stroški s komunalnimi ureditvami za en blok znašajo po investicijskem programu 118.500.000.- din.

Po dejanskem proračunu pa 111.819.702.- din, kar je razvidno iz specifikacije v izjavi o skladnosti projektov.

VI. Program objekta glede stanovanj je sledeči:

a/ 3b trosobnih stanovanj	a'	64,33 m2 s 5 ležišči
10 dvosobnih stanovanj	a'	52,18 m2 s 4 ležišči
10 enosobnih stanovanj	a'	30,55 m2 s 2 ležišči
5 garsonier	a'	18,52 m2 s 1 ležiščem

in 23 samskih sob od 8,00 - 12,91 m2.

VII. Konstrukcija:

Stavba je grajena na prečnih nosilnih zidovih, ki so zidani s različnimi maltami in s različno marko opeke. Mo je označena v poštnih tlorisih. Kletno zidovje je zidano v nearmiranem betonu malte Mb 110. Temelji so Mb 70. Stropna konstrukcija je sestavljena iz Rapid votlakov višine 18 cm. Nad votlaki je 1 cm izravnalnega betona potem 0,5 cm mivke, nato bituminizirana foča in parket. Konstrukcija terase in strehe je izvedena na sledeči način:

betonske plošče 40 x 40 x 4 cm
mivka 1 cm
izolacija 3 x lepenka + 4x bitumenski premaz
glazura 2 cm
malton 6 cm
tlačna plošča 4 cm
Rapid votlaki 18 cm

Skupaj: 36 cm

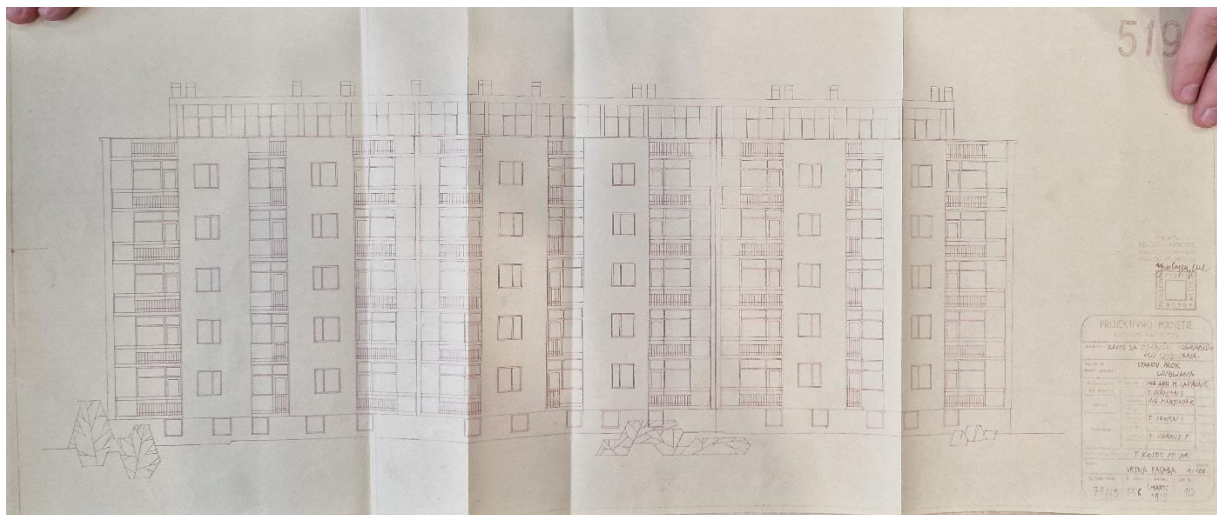
Stopnice so položene na armirano betonske ramenice, ki so betonirane istočasno s podesti in stropnimi konstrukcijami. Stopnice so izdelane iz umetnega kamna in montirane.

Tlaki:

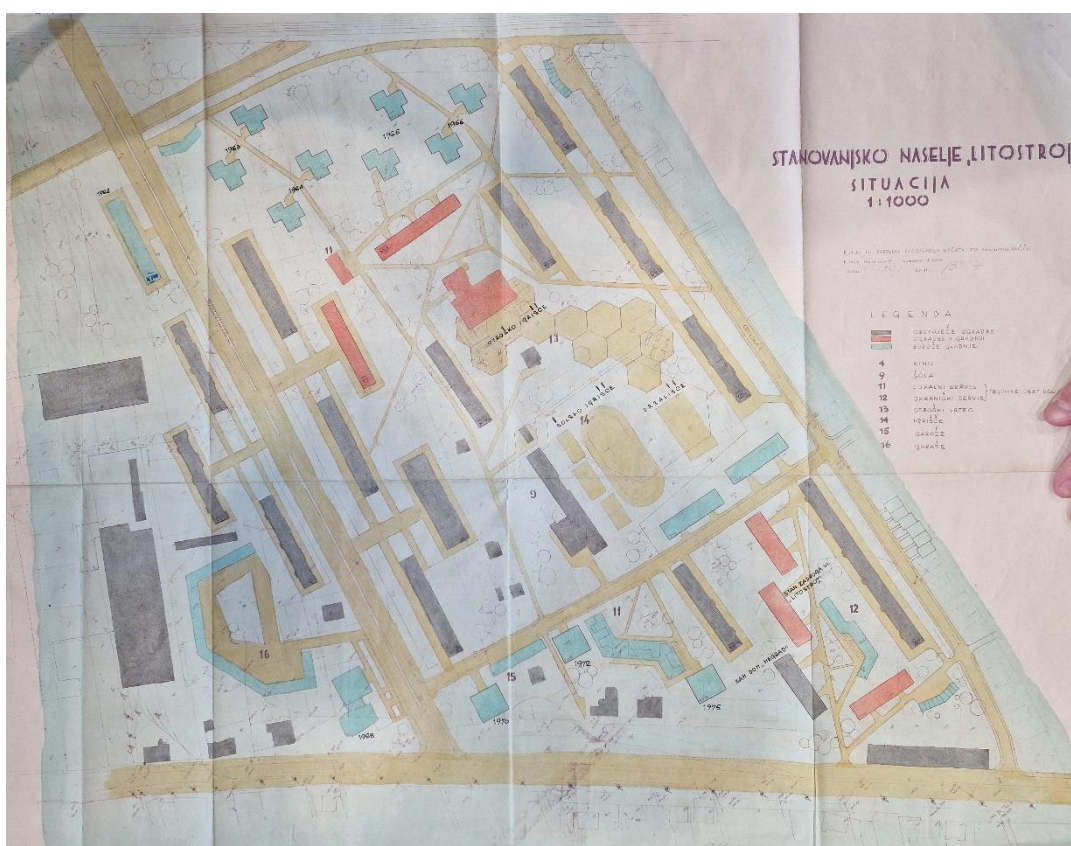
V vseh prebivalnih prostorih je parket. V dnevnih sobah hrastov v spalnicah pa bukov. V vseh sanitarnih prostorih je predviden terac, in sicer napravljen v eni barvi. Prav tako je terac tudi na vseh podestih. V kuhinjah je položen juvifleks tekač. V vsaj kleti je pod zariban beton. Dimniki so izvedbe shant. Ventilacije so napravljene iz opečnih elementov 25/12 cm izdelek opekarne Gameljne pri Ljubljani. Zračni ventilacijski kanali so speljani 7 cm pod tlakom kleti in sicer v jašku 50/10 cm. Pri izvedbi temeljev je potrebno pustiti odprtine za zračne kanale, tako kot je to označeno v načrtih temeljev. Zajem zraka je predviden na severni strani fasade, delno pa tudi na vzhodni in zahodni strani. Odprtine za zajem svežega zraka so 20 cm nad terenom.

Podatki o terenu so razvidni iz priloženega dopisa Zavoda za raziskavo materiala in konstrukcija, ki je priložen statičnemu delu elaborata.

Iz dokumentacije lahko razberem, da so bloki imeli 20 trosobnih stanovanj, 10 dvosobnih in 10 enosobnih, 5 garsonjer in 23 samskih sob. Cena enega bloka v tistem času je bila približno 100.000.000 dinarjev. Po približnih izračunih sem ugotovil, da je to danes približno 1.100.000 evrov. Iz priloženih načrtov je razvidno, da gre za blok tipa d.

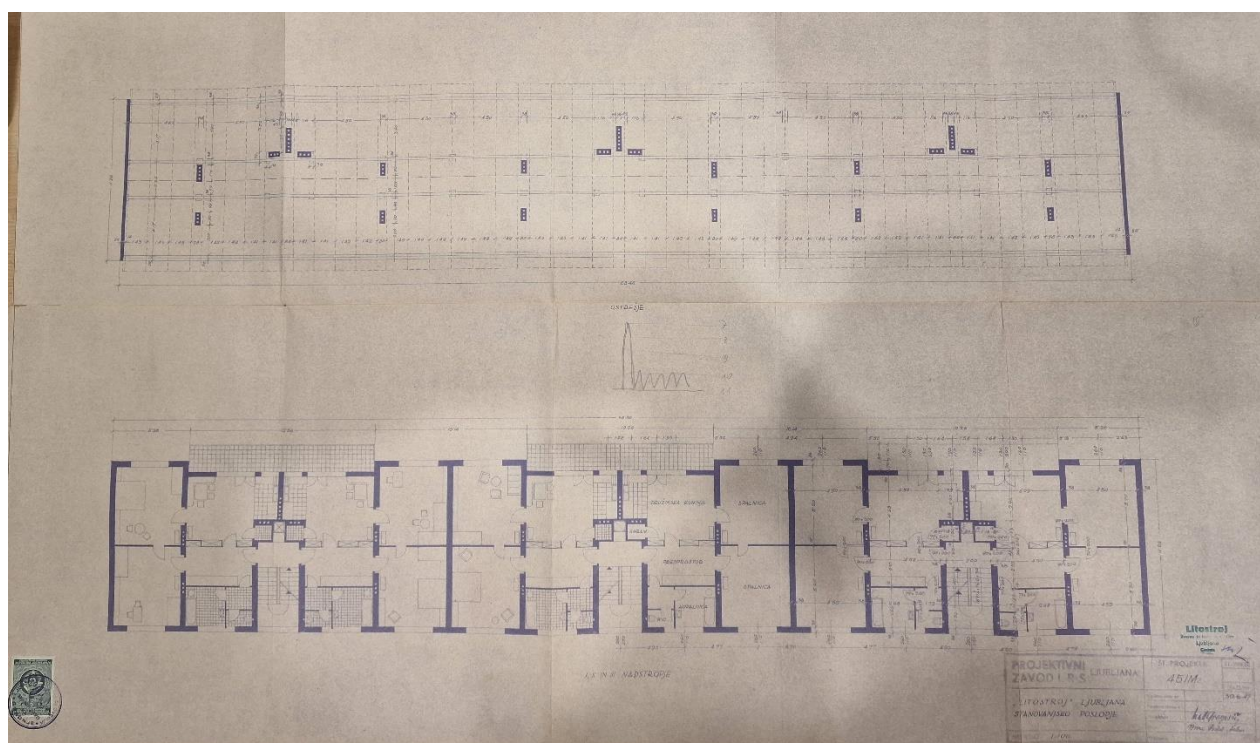

Slika 53: Zunanja fasada bloka tipa d (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 17 p. e. 187).

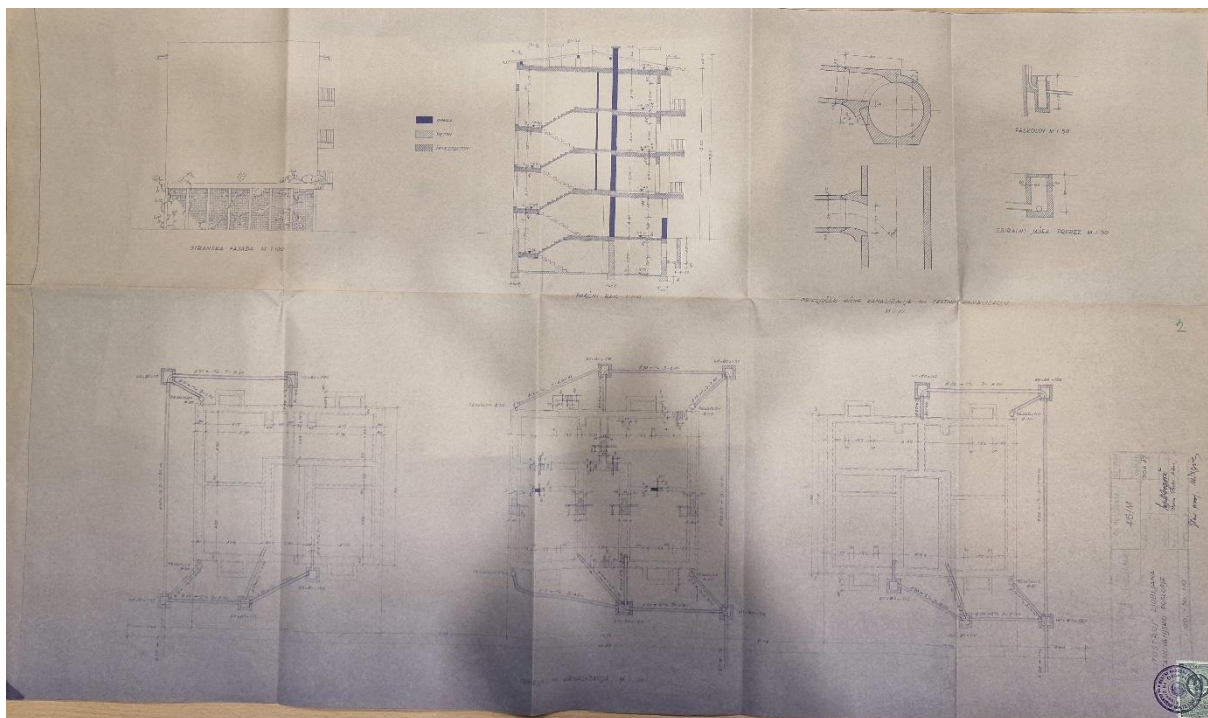

Slika 54: Situacijski načrt Litostrojskega naselja leta 1950 (SI_ZAL_LJU30 Okrajni ljudski odbor Ljubljana, t.e. 20 p. e. 423).

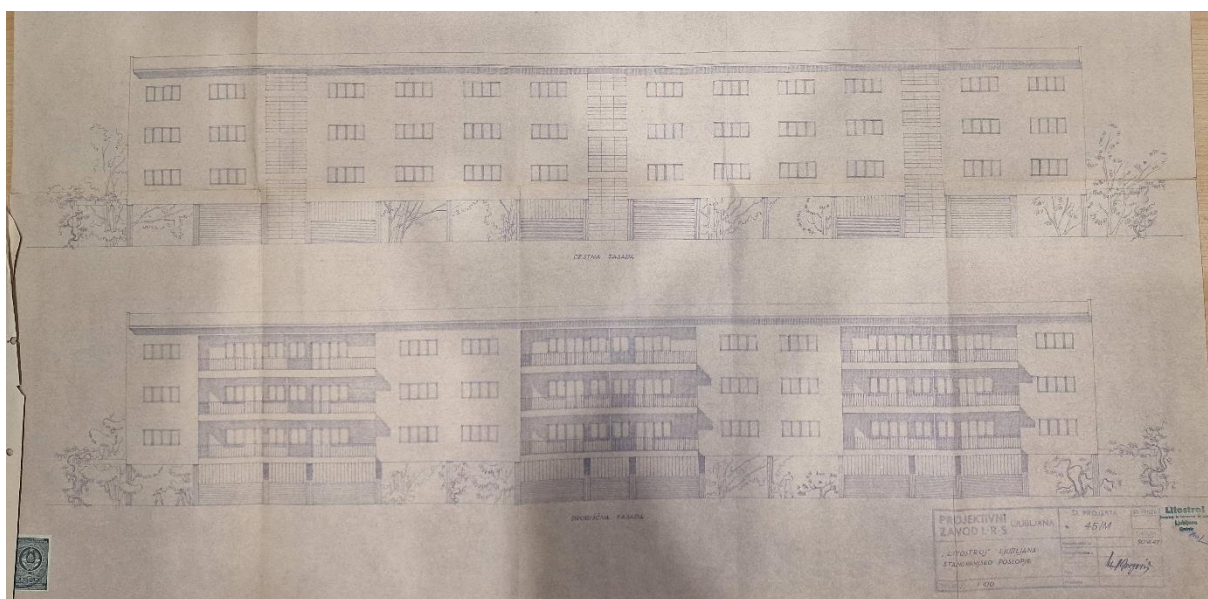
Iz situacijskega načrta lahko ugotovim, da je bilo v načrtih drsališče, ki nikoli ni bilo uresničeno. Na mestu, kjer so bili pozneje zgrajeni bloki tipa d, so bile na začetku načrtovane hiše. Blizu mesta, kjer je bilo načrtovano drsališče in je danes šolsko igrišče, sta bila planirana še dva bloka, ki nikoli nista bila zgrajena. Na mestu, kjer so danes stolpnice, je bil načrtovan lokalni servis, in na mestu, ki kjer je danes Petrol ob Celovski cesti, so bile planirane garaže. Na mestu, kjer ima danes LPP garaže na drugi strani Litostrojske ceste, so bile na začetku verjetno načrtovane garaže za prebivalce naselja. Med današnjimi bloki tipa a in c, ki so bili takrat v gradnji, je bil načrtovan skrbniški servis, toda ni bil nikoli zgrajen. Na situaciji piše, da je bila takrat šola Hinka Smrekarja že zgrajena, čeprav na njihovi spletni strani piše, da so prve učence sprejeli leta 1959. Tudi tisti, ki sem jih intervjuval so rekli, da so hodili na OŠ Valentina Vodnika, saj takrat OŠ Hinka Smrekarja še ni bila zgrajena (glej intervjuje).

Slika 55: Tloris bloka ob Litostrojski cesti tipa e (SI_ZAL_LJU/074/3 OBLO-SO Ljubljana Šiška, Akcesijski fond 3, t. e. 16 p. e. 186).

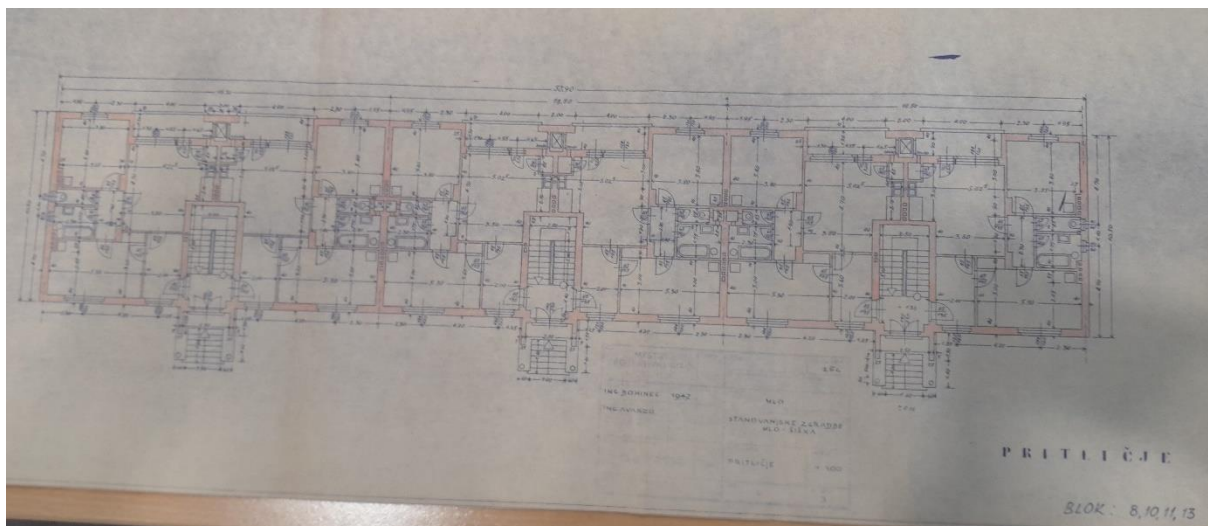

Slika 56: Stranski pogled tega bloka (SI_ZAL_LJU t. e. 25 p. e. 4490/47).

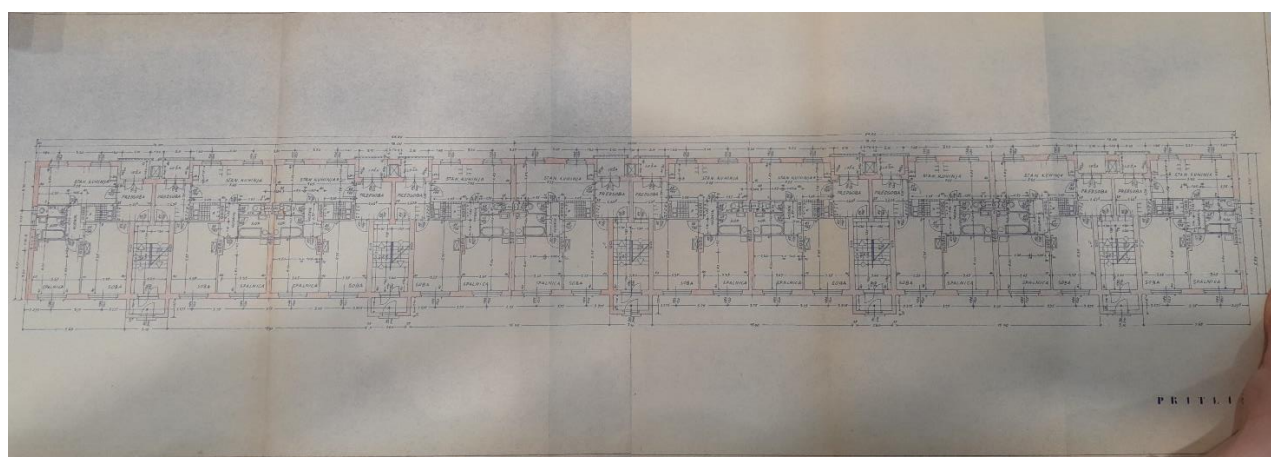

Slika 57: Fasada tega bloka ((SI_ZAL_LJU t. e. 25 p. e. 4490/47).

Iz teh načrtov lahko ugotovim, da je tloris tega bloka drugačen od prejšnjega, ki sem ga obravnaval, kar pomeni, da imajo bloki tipa e in tipa a in c drugačen tloris. Na teh načrtih tudi kaže, da je imel ta blok odprto pritličje, kar danes ni več tako.

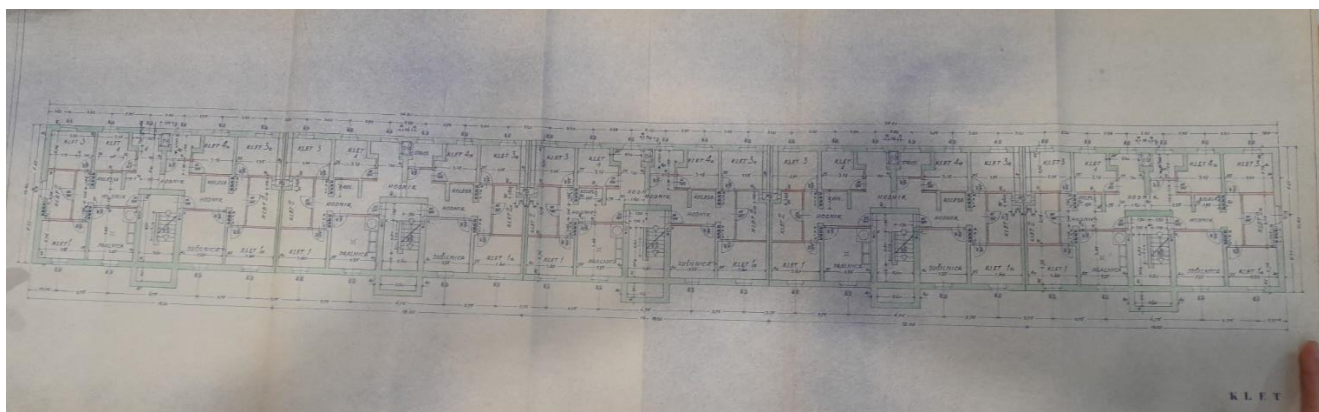

Slika 58: Tloris bloka tipa m ali k. (SI_ZAL_LJU t. e. 354 p. e. 26).

Slika 59: Tloris bloka tipa i (SI_ZAL_LJU t. e. 354 p. e. 26).

Iz teh slik lahko ugotovim, da imajo Mestni bloki drugačen tloris kot Litostrojski. Ugotovim lahko tudi, da imata tipa k in m enake tlorise, podobne kot tip i.

Slika 60: Tloris kleti bloka tipa i (SI_ZAL_LJU t. e. 354 p. e. 26).

Iz tega načrta lahko ugotovim, da imajo bloki tipa i, in verjetno tudi drugi bloki, v kletah načrtovano pralnico, sušilnico in prostor za kolesa.

2.3 INTERVJUJI

2.3.1 Način dela

Hotel sem izvedeti, kakšno je bilo življenje v Litostrojskem in Mestnem naselju. Zato sem intervjuval starejše prebivalce teh dveh naselij in jih povprašal:

- o življenju v naselju;
- o odnosu do tovarne Litostroj;
- kaj se je do danes v naselju spremenilo.

Ti intervjuvanci so bili Milena Grebenšek, ki je stara 83 let in stanuje v Mestnem bloku na Runkovi ulici 26 od leta 1949, Nevenka Mužič, ki je stara 78 let in je stanovala že v otroštvu na Obirski ulici v Litostrojskem bloku, in Iztok Sabadin, ki je star 61 let in je preživel svoje otroštvo v Mestnem bloku. Intervjuval sem tudi arhitektko dr. Sonjo Ifko, ki sem jo vprašal:

- kako se bloki primerjajo z drugimi, ki so bili zgrajeni v istem času;
- kaj bi iz teh naselij uporabili za današnji čas;
- kaj bi lahko danes pri naseljih izboljšali;
- ali bloki arhitekturno zadoščajo današnjim standardom.

2.3.2 Obdelava podatkov

INTERVJU 1: MILENA GREBENŠEK

Kako ste govorili o Litostroju?

Moj mož je prišel v Litostroj, takoj ko je končal osnovno šolo, to je leta 1951, v litostrojsko šolo, ki so ji takrat rekli IKŠ. Ker Litostroj je hotel svoje kadre sam izobraževati. In potem se

je on tukaj izučil za strojnega ključavničarja. In ker ga je Litostroj šolal, so imeli pogoj, da je toliko in toliko časa delal v Litostroju. Samo moj mož je do upokojitve delal v Litostroju.

Ko smo mi prišli sem v Šiško, je bil tudi moj brat že v službi v Litostroju. Ker Litostroj je bil zgrajen 1947.

Jaz sem najprej hodila v OŠ Zvonka Runka, tam so bili samo 4 razredi, potem je bila pa nižja gimnazija, sem morala pa na OŠ Valentina Vodnika.

Litostroj je imel veliko kulturnih dejavnosti, Litostrojsko godbo ... Ali sta se mož in brat kaj vključevala?

Moj brat ne. On se je odselil, ker je bil od mene 20 let starejši. Poročil se je in preselil v Litostrojske bloke na Obirski. Od Obirske naprej do Djakovičeve, to so bloki, ki jih je zgradil Litostroj. Čisto prvi so bili bloki na Djakovičevi, potem so jih zgradili na Obirski za svoje delavce. Litostroj je za svoje delavce gradil zelo veliko stanovanj.

Moj mož pa je hotel iti k Litostrojski godbi, ker je njegov oče v Velenju igral trobento; njegov oče in brat sta oba igrala pri Velenjski godbi. Moj mož je hotel igrati, pa mu niso dali tistega inštrumenta, ki bi ga rad igral. Hotel je igrati trobento, kot njegov oče, oni pa so mu hoteli dati bobne. To pa ni hotel in ni šel. Imel pa je iz Velenja še nekaj otroških prijateljev, ki pa so bili v Litostrojski godbi in smo jih hodili poslušat. On je bil takrat v internatu, ker je bil Litostroj svoj internat v barakah. Jaz pa, ki sem tukaj hodila v šolo in smo vedeli, kje so koncerti, smo hodile s sošolkami Litostrojsko godbo poslušat. Na Drenikovo, kjer je bil TVD Partizan, zdaj Gib, so imeli. Potem za 1. maj je godba igrala tukaj na sredi, kjer je igrišče, ob 5 h zjutraj. Za 1. maj je Litostrojska godba hodila po celi Šiški. Ko sva bila kot fant in punca, sva imela zelo veliko prijateljev, ki so igrali pri Litostrojski godbi.

Kdaj pa ste se vi sem priselili?

Leta 1949 v nov blok.

Ker je vaš mož delal v Litostroju, ali je bila to tudi neke vrste čast?

V bistvu ja. Meni se zdi, da je bil 3. septembra dan Litostroja – tega dne je bila otvoritev, to so bili Titovi zavodi Litostroj. Takrat je bil odprti dan Litostroja in smo šli nekajkrat pogledat, kje delata mož in svak, ki je najprej delal na železnici, potem pa je prišel v Litostroj.

In kako je izgledal dan Litostroja, kaj so pokazali?

Imeli so kakšne sestanke, seje, proslave in zelo veliko obiska. Takrat so bili vsi oddelki odprti in lahko si prišel in tam so bili delavci, ki so ti povedali, kar te je zanimalo. Šla sem npr. pogledat tam, kjer je moj mož zarisoval, ker je bil zarisovalec turbin. Ker Litostroj je imel livarno, pa obdelovalnico ... Na začetku so delali v glavnem turbine. Potem pa tudi viličarje, katrce – prve katrce so iz Litostroja.

Ali ste se počutili Litostrojčane?

Počutila sem se z Litostrojem povezana, ker je bil to dejansko naš kruh. Ker mož je imel 35 let delovne dobe v Litostroju. Leta 1960 pa so imeli prvo generacijo strojne tehnične šole, ki so jo lahko delali ob delu. In so svoje delavce ob delu štipendirali. Tako, da so dopoldan delali, popoldan pa so hodili v šolo. In tako je moj mož naredil 4-letno strojno tehnično šolo. Potem so jim pa omogočili tudi, da so šli tudi na fakulteto in so jih tudi štipendirali.

Kakšno je bilo življenje v tem naselju?

Bolj živo kot je sedaj.

Ste bili bolj povezani?

V bloku smo bili sploh povezani. Spomladi smo čistili pred blokom, ko je sneg zapadel, smo vsi kidali. Takrat smo bili vsi še bolj mladi. Zdaj sem jaz verjetno najstarejša v bloku. Gašijeva je kakšno leto mlajša, potem je pa že Meta Vovkova. Kjer je KS, mi smo rekli baraka, ker je bila takrat še lesena, se je vse dogajalo. Tam so bili krožki za otroke, igrice, imeli smo strelsko društvo, tabornike. Vedno se je kaj dogajalo.

Kje pa ste kupovali npr. kruh?

Kjer je danes na Črnetovi Stara pekarna, je bil pek. Tja sem nosila kruh peč. Mama ga je doma zamesila, jaz pa sem ga nesla tja peč. Dokler je bila tam pekarna, nismo kupovali kruha v trgovini, ampak ga je mama doma zamesila in smo ga nesli peč. Tam je bil tudi mesar, nasproti pa tudi majhna trgovina, kjer so nas stregli, ker še ni bilo samopostrežnih trgovin. Potem si pa napisal listek in so ti pripeljali domov.

Imate kakšne starejše fotografije?

Nimamo veliko. Imam eno fotografijo turbine. Takrat se ni toliko slikalo.

Tukaj so mestni bloki. S tem, da v 7. bloku so bili sami oficirji. V našem bloku pa sta bili v vsakem stopnišču dve stanovanji za oficirje. Moja mama je dobila odločbo ... Pri dodelitvi

stanovanja so bila pomembna npr. udarniška dela, borci so imeli prednost in vojska. V našem bloku je bilo to stanovanje od Gašijev in Babnikovo stanovanje, kjer ste vi, pa je bilo stanovanje od Elektro Ljubljana. In vsak blok je imel hišnika in hišniško stanovanje. Če si bil hišnik, si moral čistiti blok, stanovalce popisati, jih organizirati ... Ker potem ni bilo več hišnikov, so tudi v tem stanovanju lahko ostali. Če pa prej hišnik tega ni več hotel delati, pa je moral zapustiti hišniško stanovanje.

Ali vam je v tem naselju kaj manjkalo? Ste imeli občutek, da bi bilo lahko kaj bolje?

Takrat nič. Trgovina je bila ... Takrat je bila tukaj, kjer so sedaj garaže, po celi dolžini jama. In tam, kjer je vrtec. Ker takrat, ko so bloke gradili, so gramoz jemali kar od tukaj. Ker bloki so vsi zidani. Ko smo mi sem prišli, so bile tukaj naokoli same gramozne jame.

In kdaj so to zasuli?

Od teh hiš, ki so že prej stale, je bila še nekaj metrov zemlja, potem pa jama. In so začeli graditi tunel pod Ljubljanskim gradom, so material izpod gradu navozili sem in so te jame čisto vse zasuli. Potem pa so na to navozili zemljo in smo imeli potem ne vem koliko let vrtove, kot so sedaj še pri 3. bloku. Tukaj je pa toliko prostora, da smo potem zgradili garaže, to je bilo okoli 1970. Pred 7. blokom je bil pred tem kup zemlje, na katerem smo se sankali.

Na koncu ulice, kjer je stolpnica, je bil prazen prostor in slaščičarna – slaščičarsko podjetje, kjer so prav pekli slaščice. Bila je takšna nizka hiša. Nasproti je bila pa gostilna Majolika. Ko pa se je Celovška širila, so jih preselili na Vodnikovo. Ko smo mi prišli v Šiško, so bile na Celovski še kocke in tramvaj je vozil.

Kako ste imenovali določene dele naselja in bloke?

To so bili Novi bloki – blok 1–9, 18. blok je bil tukaj. V naši vrsti je blok 1, nasproti je blok 2, potem je blok od tvoje babice 3, 4 pa nasproti. 5 in 6 sta bila ob Celovski, to so bili oficirski bloki.

Če vam pokažem zemljevid, bi lahko napisali številke?

Seveda. (Potem sva z intervjuvanko skupaj napisala številke posameznih blokov na karto.) ... Tale blok, ki je počez, je tramvajarski, ker so v njem živeli zaposleni na ECŽ – električna cestna železnica. Mi pa smo jim rekli tramvajarji. Od Obirske naprej, to so pa čisto vsi Litostrojski bloki. Te je pa vse Litostroj gradil.

A ste te, naše bloke tudi imenovali Litostrojski bloki?

Ne. Ker jih je zgradil OLO (Okrajni ljudski odbor) Ljubljana, to je bilo kot občina. Od mesta Ljubljana si dobil odločbo. Moral si zaprositi za stanovanje in če si imel dovolj točk, priporočil ... In nekaj stanovanj je odkupila vojska in nekaj posamezna večja podjetja. Ampak takrat Litostroj še ne. Ker ti bloki so se istočasno gradili kot tovarna Litostroj. Mislim, da so bili prvi vseljeni leta 1948.

So bili torej ti bloki zgrajeni prej kot Litostrojski?

Djakovičeva je bila najbrž istočasno. To so tisti štirje na Djakovičevi, ki se ji sedaj reče Litostrojska. Tam so bili štirje bloki. Mislim, da tisti na drugi strani ceste, so se morda istočasno gradili kot ti naši.

Torej ste se imeli za drugo naselje kot Litostrojski bloki?

Ja, tam je bilo Litostrojsko naselje. Litostroj je potem imel tudi Vodnikovo naselje, tam pri gasilskem domu. In pri OŠ Valentina Vodnika so tudi individualne hiše, ki jih je gradil Litostroj, že takoj na začetku. Potem pa so tudi v Podutiku gradili vrstne hiše. Potem je bilo pa konec.

Kaj se je do sedaj v stanovanjih in blokih spremenilo? Od takrat, ko ste se sem vselili, do danes?

Vsi smo se odtujili. Ni več takšne povezanosti v bloku. Ker so se stranke spreminjale. Skoraj ne veš, kdaj je kakšna stranka šla ven in kdo je prišel. Čisto na začetku je bilo malo zamenjav. Ampak smo se v skupnih akcijah, ki smo jih imeli enkrat ali dvakrat na leto, spoznali. Zdaj pa, ko pridemo na sestanek, sploh ne poznam več ljudi. Moram prav premišljevati, ko se pogovarjajo, v katero stanovanje so se vselili, kjer je bil prej nekdo, ki sem ga poznala.

Kaj pa materialno? Npr. ali niso bile za ogrevanje najprej peči?

Ja, ko smo prišli v blok, ni bilo drugega kot luč, brez lustra, in vse prazno. In v kuhinji je bil vzidan štedilnik. In v vsaki sobi je bila lončena peč. V kopalnici pa dolgo časa nič, čez kakšno leto ali dve smo pa dobili peč z bojlerjem, kjer si moral zakuriti pa se je voda segrela. Tudi banje ni bilo takoj, ko smo prišli.

Ste to potem sami dodali?

To so potem še opremili. Banje smo še dobili in peči. Kurjavo pa smo morali sami kupovati. Peči je bilo bolje, da smo kurili na drva, ker premog da veliko večjo toploto in veliko več pepela. Mi smo v glavnem kurili samo dnevno sobo, če smo, pa spalnico.

Ker mi smo imeli sobo oddano. Imeli smo sostanovalca. Ker ko smo se vselili, sem bila jaz premlada in mi ni pripadala svoja soba. In sem morala spati pri starših. V dnevni sobi je bil brat, jaz pa sem spala s starši. V sobi pa smo imeli sostanovalko, ki je imela odločbo in odrejeno najemnino. Naše stanovanje se je računalo, da je 3-sobno. Stanovalka je šla ven, ko sem bila jaz že poročena.

Kjer imamo na hodniku omarice za elektriko, je bilo pripravljeno, da bomo imeli dvigalo za dviganje kurjave. Ampak to ni bilo izvedeno.

V kuhinji je bil lesen poden, ki smo ga morali ribati. Šele čez nekaj časa smo dali lesonit, da ribanje ni bilo več potrebno. Parketi niso bili lakirani. Smo jih morali dratirati in potem s pasto namazati.

Kaj se je pa na zunanosti spremenilo?

Vrata imamo še ta prva. Dvakrat so bila obnovljena. Enkrat jih je moj mož in še enkrat kasneje. Nekateri bloki pa so jih zamenjali. Meni je bolj všeč, če so vrata lesena. Fasada se je izolirala in prebarvala pred nekaj leti. Prej so imeli vsi bloki enake fasade. Leta 1993 se je napeljala centralna kurjava in dvakrat je bila obnovljena streha.

Kaj pa drevesa?

Takrat so bila vsa posajena. Lansko leto so odstranili smreko pred balkoni in jaz je nič ne pogrešam, ker mi je zakrivala razgled. Te smreke smo v resnici posadili sami. Med bloki smo imeli prostor za obešanje perila, kot otroci pa smo tam igrali nogomet.

Kaj pa klopca?

Tudi te ni bilo. To smo dali kasneje, ko so bili hišni sveti in smo začeli varčevati in smo namestili klopi, da si lahko malo posedel. Ampak mi jo imamo že zelo dolgo.

Ko smo mi prišli v Šiško, so bila vse naokoli polja – kjer je občina in Bonboniera. Tam je bila najprej drogerija in prva privatna cvetličarna. Takrat sem bila na občini v službi. Današnji zdravstveni dom se je zgradil okoli 1960. Prej je bil pa ob Celovški, kjer je danes parkirišče. Vrtec je bil pa tam, kjer je zdaj glasbena šola. Tam so moji otroci hodili v vrtec. V bloku od tvoje babice sem imela veliko sošolk, skupaj smo hodile na Valentina Vodnika. OŠ Riharda Jakopiča še ni bilo, zgrajena je bila – letos ali drugo leto bo imela šola 60 let. OŠ Hinka Smrekarja je bila pa še malo kasneje. Moj sin je šel v šolo 1970 in je že hodil tja. 1972–73 je bil zgrajen vrtec, tam pa šola in Litostrojski vrtec, kjer so bili v glavnem litostrojski otroci. Ta

naš vrtec pa je bil zgrajen s samoprispevkom in Lek je kar nekaj prispeval. Potem pa je imel Lek tudi svoj vrtec, kjer ga ima tudi še zdaj.

Rekli ste, da so v Litostrojskih blokih živeli delavci iz Litostroja. Ampak vaš mož pa je tudi delal v Litostroju, živeli pa ste tukaj. Kako to?

Ker midva sva se poročila in sva ostala v tem stanovanju. Ko sva se poročila, smo bili v stanovanju: sostanovalka v eni sobi, v eni oče in mama in midva tukaj. Takrat so se gradili tisti veliki bloki pri železnici in tam bi lahko dobila stanovanje, ampak si moral že imeti nekaj svojih sredstev. Rekli smo 20 : 30 : 50. 50 % je dala občina, 30 % Litostroj, 20 % pa si moral imeti sam. Moja mama in oče sta bila starejša, nisem mogla od doma in smo se potrudili in tukaj ostali. Drugače pa bi midva dobila tam stanovanje. Ampak sostanovalka je šla potem ven in sva dobila svojo sobo, kjer smo bili vsi štirje – midva in 2 otroka. Tako je bilo čisto v redu.

Hvala za vaš čas.

Gospa Milena Grebenšek je naslednji dan prinesla napisane še naslednje spomine:

V Litostroju so za svoje delavce poleg stanovanj za družine zgradili tudi samske domove. Imeli so 3. Enega v Šentvidu – »Žrebčarno«, enega ob šoli in rdeči samski dom ob Djakovičevi, sedaj Litostrojski cesti. Imeli so svojo zdravstveno ambulantno z laboratorijem. Ob tovarni so zgradili tudi menzo, v kateri so zjutraj lahko dobili tudi zajtrk.

Delali so v glavnem v treh izmenah. Skrbeli so za rekreacijo in bili na sindikalnih tekmovanjih s športniki uspešni. Imeli so počitniške domove na Sorici, v Fiesi pri Portorožu in najete počitniške storitve po jadranski obali vse do Pelješca. Organizirali so sindikalne izlete po Sloveniji, na Češko pa ob praznikih in za novo leto večdnevna potovanja.

Svoje delavce so za inovacije tudi nagradili. Za okrogle obletnice dela v Litostroju so delavci dobili: za 10 let dela uro s posvetilom; za 20 let 20 g zlat znak Litostroj in za 30 let cekin Tita in izlet po Jugoslaviji. Svoje starejše delavce so pošiljali občasno tudi na preventivna zdravljenja za 10–14 dni v svoj počitniški dom ali v toplice. Na Sorici so med zimskimi počitnicami imeli tudi šolo smučanja.

Imeli so svojo pihalno godbo, v katero so sprejemali začetnike in jih naučili igrati po notah. Kapelnik in učitelj je bil dolga leta Pegavec Leander, ki je stanoval v »naših«, »Mestnih« blokih. Godba je bila uspešna na mnogih tekmovanjih.

INTERVJU 2: NEVENKA MUŽIČ

Kako ste v vaši družini govorili o Litostroju?

O Litostroju smo se pri nas doma pogovarjali zelo pozitivno, ker je oče delal v oddelku za turbine, jih je načrtoval. Svoje znanje je tudi dal na razpolago ljudem, ki so potrebovali kakšne nasvete v zvezi s proizvodnjo elektrike na rekah. Na Hrvaškem smo imeli enega gospoda, ki je potreboval pomoč, in večkrat smo šli k njemu na dopust. Za nas otroke, ko smo bili majhni, je bilo to veliko doživetje. Bili pa smo tudi ponosni na ta Litostroj, da je proizvajal nekaj, kar so potrebovali po celi Jugoslaviji, in tudi izvažali. Tako da smo mi doma kar precej govorili o tem, kako je to vse dobro, da dobro teče, da je dobro organizirano, da smo slavni po svetu. In da so delavci zadovoljni. Za delavce je bilo tudi poskrbljeno. Z avtobusi so jih na delo vozili iz raznih regij, recimo vem, da so jih precej vozili z Dolenjske. Z Gorenjske tudi nekaj, ampak največ z Dolenjske. Tako so imeli vse dokaj dobro organizirano in ljudje so bili, moram reči, kar zadovoljni. Ne bi rekla, da se je kdo kaj pritoževal. Tako da doma smo imeli absolutno dobro mnenje o tovarni. Takrat smo bili še vsi ljudje pozitivni, optimistični, kako se bo naša dežela razvijala. In kako bo vse najbolje. V tem smislu smo takrat živeli tudi otroci. Okoli sebe pa smo poslušali tudi samo pozitivne stvari in Titove govore in smo bili zelo navdušeni. Spomnim se, da so se nam zdeli zelo imenitni. Spomnim se, da je imel en sam prebivalec v bloku televizijo in smo potem vsi hodili k njemu in skupaj te reči gledali, ne samo poslušali po radiu. Tudi radii so bili na začetku redkost, televizija pa še bolj. Ampak nekako smo bili bolj povezani med seboj in bolj organizirani, prijateljski. Vzdušje zame, kot spomin, od leta 1950 do 1960, 1970 – imam zelo pozitivno mnenje.

Vaš oče je delal v Litostroju? Ali se je vključil v kakšne kulturne dejavnosti?

Ja, bil je tehnik. Mislim, da je vodil litostrojske nogometaše. Pa ne vem, če niso imeli tudi eno lovsko družino. Drugače pa, kar se kulture tiče, smo imeli pa otroci nastope, ampak navadno v gasilskem domu, tam na Šišenski ulici, kjer je to vse organizirala OŠ Valentina Vodnika. In starši so prišli vse to gledat. To so bili taki kulturni punkti, ker smo nastopali otroci in mladi. Deklamirali smo za razne praznike in ob koncu šole. Nekateri, ki smo igrali kakšne inštrumente, smo nastopali tudi v orkestrih. Predvsem pa smo bili navdušeni nad kinom. Tam, kjer je zdaj tehnična šola, so bile take dolge hale. Čez cesto od tovarne so bile šole za mlade fante, ki so se učili strojniške poklice – kovinarstvo ... In tam je bila ena taka dolga hala,

dvorana, v kateri je bil kino. In to je bilo za nas kot nebesa. To je bilo takrat redko v celi državi, v Ljubljani pa razen kina Union ni bilo drugega kina. In smo velikokrat ob nedeljah otroci, pa tudi s starši, hodili v kino. V glavnem smo gledali westernne, pa tudi bolj spektakle. To je bilo takrat napredno. Mislim, da je tudi Tito, ki je večkrat prišel na obisk v Litostroj, imel rad film in morda so tudi iz tega razloga bolj podpirali kino. Ker to je bilo na nek način presenetljivo.

Kakšno je bilo življenje na splošno v naselju? Kam ste šli v trgovino?

Ko sem bila še bolj majhna, še bolj na začetku ... V tovarni Litostroj je bila menza, kjer so jedli delavci, in tudi mi, družine, smo lahko prišli s tistimi kanglicami, ki imajo različne posode, in smo vzeli domov kosilo in smo to jedli. Jaz sem hodila po ta kosila in smo potem doma jedli. Za nakupovanje pa so bile trgovine ob Celovški. Take, še čisto stare trgovine. Bila je pekarna, mlekarna in navadna trgovina z drobnimi stvarmi in slaščičarna. To je bil en tak sklop starih hiš, v katerih so bile vse te trgovine. Spomnim se, kako smo še nosili k peku peč kruh – smo dobili en listek in smo potem prišli popoldne ali naslednji dan ponj. To je bilo osnovno. Čez čas so se pa na Djakovičevi, sedaj Litostrojski, spodaj pri blokkih, na desni strani, če greš s Celovške, so se pojavljale razne trgovine. Spomnim se mesarja, in prodajalne spodnjega perila in trgovine s splošnim blagom in frizerja. Na levi strani pa so bili navadni bloki. Potem so pa začele nastajati tudi te novejšje trgovine – Mercator čez Celovško, ki je bil takrat najbolj imenitna trgovina v celi Šiški, odprta je bila cel dan in tudi do desetih zvečer in kasneje pa še celo v nedeljo.

Glede Litostroja sem pozabila, da smo imeli celo ambulanto. Najprej je bila samo za delavce, potem pa smo lahko tja hodili tudi mi. Bilo je kar poskrbljeno.

Ali vam je v naselju kaj manjkalo, ste se počutili, da bi bilo lahko kaj boljše?

Nič se nisem počutila prikrajšano. Otroci smo imeli npr. en hribček med bloki in travnike ... Na začetku smo lahko opazovali še tudi kmečko življenje, ker so imeli kmetje še njive, travnike, pšenico pa kozolce ... Gledali smo, kako to raste, kako so letni časi, kako kmetje delajo od spomladi do jeseni. Ko smo bili bolj majhni otroci, smo se skrivali v pšenici in smo si nagajali ... Nabirali smo plavice in mak – to nam je bilo zelo všeč. Dokler je niso pokosili, je bila visoka trava in smo se v njej skrivali ... Pozimi pa smo se smučali na enem hribčku. Spomnim se, da sem za nagradi v šoli dobila ene smučke, ker sem bila pri športu in v glasbeni in nekako med dobrimi učenci. In sem dobila smučke, ki sva jih z bratom uporabljala in še

komu sva jih posodila. Tisti hribček se nama je zdel grozno visok. Danes se nama seveda ne bi zdel, ampak takrat smo se otroci sankali in smučali po tistem hribčku, ki pa je nastal tako, da so kopali jame, v katere so vozili smeti. Ker so ukinili njive kmetom, so načrtovali še nekaj graditi in so kopali velikanske jame. In tako so nastali takšni hribčki, po katerih smo se otroci sankali in smučali, misleč, kako je to strašno visoko. Ko pa so to odstranili, so naredili športno igrišče za košarko in nogomet – pri šoli Hinka Smrekarja, ko je bila postavljena. Meni ni čisto nič manjkalo. Zvečer si šel lahko teč na športno igrišče ob šoli. Ali pa so otroci igrali košarko. Potem so naredili še telovadnico. Jaz ne bi rekla, da smo kaj pogrešali, ker so se stvari razvijale. Najprej smo si sami ustvarjali zabavo. Ko smo prišli sem, je bilo sploh zanimivo, ker smo raziskovali okolico – to je bilo še vse v gradbenem stanju. Po tleh so bili še žebliji in klanfe in delavci so hodili po odrih. Gledali smo, kako se zunanjščina barva, in smo bili kar poučeni o mnogih rečeh. Dokler se to ni vse končalo. Potem pa so gradili razne druge bloke in počasi smo tudi mi odšli v druge šole in nismo bili več toliko vezani na Šiško, ampak smo hodili v mesto v šolo, vsaj jaz, brat pa je šel v šolo v Šentvid. In potem nismo več potrebovali toliko zabav ali povezovalnih središč. Potem kasneje pa je nastala v barakcah na sredi krajevna skupnost in tam so bili tečaji, srečanja, predavanja ... V Spodnji Šiški je bila tudi Glasbena šola Franca Šturma, zelo slavna, takrat v Jugoslaviji med vrhunskimi glasbenimi šolami. Imeli smo velikanski orkester, same slavne dirigente, Šurbeka in Škrlja in druge slavne glasbenike. Tako da praktično res nismo nič pogrešali. Med sabo smo bili prijatelji. Hodili smo skupaj k orkestru in k telovadbi. Jaz sem hodila k telovadbi dvakrat na teden. Res ne vem, da bi kaj pogrešala. Če pomislim, da sem bila na športnem in na glasbenem področju dejavna, meni pravzaprav ni nič manjkalo. V mesto smo hodili s tramvajem in kasneje s trolejbusom. Tako da smo videli tudi razvoj prevoznih sredstev. Od tramvaja do današnjih avtobusov. Kar se tiče avtomobilov, pa smo potem, kjer se je le dalo, vmes zgradili garaže, tako da so se potem prostori med bloki ožali. Tako da so naselje prvotnih Litostrojskih blokov najprej dopolnili še dodatni bloki in ena stolpnica na vogalu, kjer je tudi Slovenija avto, vmes pa tudi vse garaže. Tako da zunanji prostori so ostali igrišče pri šoli in eno igrišče pri vrtcu. Najprej je bil vrtec taka nizka in ozka stavba, samo za litostrojske otroke, potem pa so dogradili še enega, ki je bil za vse otroke.

Spremenili pa so se tudi prebivalci. Najprej so bili ljudje res vezani na Litostroj. Najprej je moral biti vsaj en starš zaposlen v Litostroju, potem pa se je to nekako porazgubilo. Ljudje so se odseljevali in priseljevali. Tudi taki, ki sploh niso delali v Litostroju. V našem bloku sem samo jaz od začetka v tem bloku, druge družine so vse prišle kasneje in niso več vezane na

Litostroj. Sploh ne. Nekateri so npr. zidali hiše in so se odselili. Litostroj je imel blizu šole Valentina Vodnika stanovanjsko zadrugo – take nizke vrtne hiše. Lahko si se prijavil, da boš tam zidal. Spomnim se, da je kolega od očeta tam zidal. Mi se za to nismo odločili, čeprav smo o tem razmišljali. Smo mu pa hodili pomagat. Tam je raslo naselje Litostrojskih uslužbencev, ki so si gradili enostanovanjske hiše. Na Obirski ulici so se tudi pojavile nove vrstne hiše med starimi hišami. Prebivalci teh starih hiš so bili najbrž slabe volje, ko so sezidali bloke, ampak so se verjetno navadili na nas. Mi pa smo imeli potem veliko kolegov iz teh hiš in nismo bili nič skregani.

Kar se pa kulture tiče – ne morem se spomniti, da bi nastala kakšna, ki bi bila namenjena samo kulturi.

Ali morda veste, da so na začetku načrtovali skupni kulturni center? Ampak so to potem opustili.

Ne, tega nisem vedela.

Ali ste pogrešali kakšen družbeni center, se vam zdi, da bi bilo to potrebno?

Ne, ker smo vsi otroci hodili v šolo Valentina Vodnika, ker smo imeli kulturni center v gasilskem domu in v Zadružnem domu, ki mu je bil nasproti. Kasneje, ko je bila zgrajena OŠ Hinka Smrekarja, pa so kakšne kulturne stvari organizirali kar na šoli. Ni bilo potrebe po kakšnih kulturnih centrih.

Zdaj pa sem se spomnila, da je bila pridobitev v tem našem okolju ena takšna nizka stavba, kjer je bil en gostinski obrat in kjer je bila menjava akumulatorjev, kar je nam, ki smo imeli avto, prišlo zelo prav. To je nizka podolgovata stavba. In tam je bila tudi plesna šola za otroke. Na Obirski se je pojavila tudi popravilnica za televizije. V eni hiši zraven je bila tudi gospa, ki je bila šivilja.

Frančiškani pri cerkvi so imeli dvorano, ki so jo posojali glasbeni šoli za vaje orkestra in nastope.

Na začetku, dokler še ni bilo OŠ Hinka Smrekarja, smo imeli tam njive. Vso zelenjavo in krompir in fižol smo si prideli sami. To bi bilo zelo imenitno tudi za današnje čase, ko toliko govorimo o samooskrbi. In za 1. november smo imeli tudi krizanteme.

Imam same lepe spomine. Bolj grozno se mi zdi sedaj, ko spreminjajo naselje s posameznimi samostojnimi posegi. Tako da je MOL začel svetovati, da bi ohranili na blokih nekdanji

izgled, ne da se vsak blok drugače renovira. In zdaj sploh ne zgledamo več tako imenitno enotni. Ker prej so bili bloki enotni po arhitekturnem videzu. Zdaj pa je vsak blok malo drugačen, vsak blok se malo drugače pobarva, vsak blok ima drugače narejene balkone. Nam je bilo rečeno in dobili smo po pošti, da se priporoča ohranitev zunanjega videza Litostrojskih blokov, kot so bili nekoč.

Kako ste imenovali dele naselja?

Mi smo rekli, da živimo v Litostrojskih blokih, potem je bila pa to Krajevna skupnost Hinka Smrekarja. Zdaj hodimo vsi iz teh blokov na volitve v OŠ Hinka Smrekarja. Litostrojski bloki ali Litostrojsko naselje.

Kaj pa na drugi strani Obirske?

To so bili pa Mestni bloki. Čez Djakovićevo so bili še vedno Litostrojski bloki. Ampak na drugo stran Obirske proti vam, to so pa Mestni bloki, vedno smo jim tako rekli. To so bili tudi čisto drugi prebivalci. Na začetku so bili tam več ali manj oficirski bloki, pa tudi za druge prebivalce Ljubljane. Razporeditev stanovanj se je ljudem tam v Mestnih blokih vseeno zdela boljša. Mi smo imeli tako razporeditev: ko si prišel notri, je bila predsoba, kopalnica in stranišče. Predsoba je bila dovolj široka, da si se lahko oblekel, slekel, ogledalo je bilo in omara za odlagati plašče. Potem je bila dnevna soba, ker je bila katastrofa, ker je bila sestavljena iz samih vrat – bilo je 5 vrat, na vseh stenah so bila sama vrata, tudi na balkonu. Ta soba je bila čisto prehodna in je nisi mogel uporabiti za nič drugega, kot da si potem vanjo postavil televizijo. In kaj se je zgodilo? Televizija se je slišala v vse prostore. Tako da če smo se učili po sobah, so morali starši dati televizijo čisto po tihem. Ker se je vse slišalo skozi vsa ta vrata. Tako da ta dnevna soba je bila pri nas precej nesrečna, kar se tega tiče. V Mestnih blokih pa si prišel notri in je bila ena taka malo manjša sobica in se je šlo skozi njo še na balkon. In potem je bila levo kuhinja in iz nje ozek hodnik in si imel potem notri vse sobe umaknjene in nič se ni slišalo. Imeli so eno ogromno kuhinjo s podaljškom v dnevni prostor. In tako so bili od sob ločeni z zidovi in ozkim hodnikom. In to je bilo čisto drugače kot pri nas, ker nisi slišal nikogar iz kuhinje in dnevne sobe. In to je bilo nekaterim ljudem bolj všeč. Vseeno pa je bil nam zelo všeč balkon – to moram pohvaliti. Od vsega stanovanja sem bila najbolj navdušena nad balkonom, ki je bil res ogromen. Mislim, da je 6 ali 7 metrov dolg. Res super balkon. Za sedeti, za poleti sprejemati goste, za sušiti perilo, nič ni bil problem.

Pranje. Najprej so poskrbeli v teh blokkih, da smo imeli skupne pralnice v kleti. Takrat še ni bilo pralnih strojev. In smo imeli dnevni red. Vsak dan je bilo na vrsti eno stanovanje. In kadar si bil na vrsti, si moral pač prati. In to sta bili dve ogromni koriti in en velik kotel, kjer se je kuhalo in belilo perilo – notri si dal lug in to zavrel in kuhal rjuhe, da so bile bele. Potem si pa to metal v ta korita, da si spral najprej v topli in potem še v mrzli vodi. In potem smo to vse lepo nosili sušit. Eni za blok, kjer smo imeli napeljane vrvi. Tisti pa, ki smo imeli velike balkone, pa smo sušili tudi na balkonih.

Kaj se je v stanovanjih in naselju spremenilo od takrat, ko ste se vselili, pa do danes?

Mislim, da kdor se sedaj naseli, nima več tistega odnosa do bloka. Veliko ljudi je spreminjalo notranjščino. Predvsem so povezovali kuhinje in špajze. Imeli smo velike špajze z okni, tako da je bila zračna, kjer smo shranjevali vse, od moke, sladkorja, kruha, marmelad ...

Shranjevali smo tudi v kletih, ki so bile velike in lepe. Na začetku smo imeli v kleti premog in drva. Potem smo kurili na olje, elektriko, kasneje na plin, zdaj imamo pa toplovod. To je glede razvoja ogrevanja. Večina ljudi je spremenila to, da je povečala kuhinjo tako, da je to špajzo podrla. Tudi hladilniki in več trgovin so omogočili, da greš lahko vsak dan v trgovino, ne delamo več tedenskih nakupov in ne potrebujemo več špajze. Drugega niti niso spreminjali. Spremenil pa se je odnos do skupnih prostorov. Tukaj se pa pozna, da se je izgubil odnos, da je to neka stavba, za katero moraš skrbeti. Mi smo bili povezani s tem blokom. Prišli smo iz enosobnega stanovanja, 5 ljudi v tako lepo stanovanje, in smo imeli en odnos – do stanovanja, do bloka, do vsega. Bili smo disciplinirani – pomivali smo stopnice, skrbeli smo za okolico in skupne prostore (pralnica in kolesarnica) ... Zdaj pa tega ni več. Zdaj je pa vse bolj razpuščeno in praktično nikogar ne briga več za te stvari. Velikokrat smo kar žalostni. Razmetano je, umazano. Ni več tistega odnosa in spoštovanja do stavbe kot take.

Kar se pa ljudi tiče – več kot je tujcev, manj je Litostrojčanov. Ampak saj družiš se po navadi s kakšnim sosedom, s celim blokom pa tudi ne. Ko sem bila v upravnem odboru bloka, to se vidi, da enostavno ne pridejo na sestanek. Jih ne zanima, kaj bo v bloku. Jih ne briga, da pušča streha, bo že nekdo drug za to poskrbel. Tako da smo bili na sestanku komaj sklepčni, včasih smo morali celo predstavljati sestanke. Vidi se tudi različna socialna lestvica stanovalcev. Eni so bolj, drugi manj izobraženi in ljudje imajo različne potrebe, zahteve, odnos. Glede tega so zelo velike spremembe.

Ali ste bili v preteklosti s sosedi bolj povezani?

Seveda. Ker smo tudi vsi otroci hodili v isto šolo, vsi smo bili približno enako stari ... In otroci smo se med seboj družili, igrali na igriščih. Zdaj pa so si le redki tako blizu, da se obiskujejo tudi doma, ne da samo na dvorišču rečeš nekaj besed. Da greš h komu na kavo ... To je zelo redko. Pri nas v stopnišču smo bili povezani tudi zato, ker smo hodili k enim sosedom vsi gledat televizijo. Sosed je delal v Nemčiji in prinesel televizijo, ko je drugi še niso imeli. V našem stopnišču smo sicer še zelo prijateljski, medtem ko v drugih stopniščih našega bloka je veliko večja razlika med prebivalci in kako se med seboj razumejo.

INTERVJU 3: IZTOK SABADIN

Kako ste v družini govorili o Litostroju?

Takrat sem bil še otrok in v kakšne resnejše debate nisem bil vključen. Vem samo to, da je tvoja prababica Milka delala v Litostroju, preden je šla v invalidsko penzijo, in govorili so, da je bila žerjavistka. V hali so imeli velike žerjave, s katerimi so prestavljali velike tovore, in ona je to delala. Drugače pa se niti ne spomnim. Nas otrok pa Litostroj ni zanimal, zanimala so nas traparije okoli.

Slika 61: Slika moje prababice v Litostroju.

Potem Litostroj ni bi vključen v otroško življenje?

Neposredno ne, posredno pa je zagotovo bil, ker je iz Litostroja prišlo veliko denarja. Ker v tistih časih davkov v obliki dohodnine nismo plačevali ljudje, ampak so bila obdavčena podjetja, ki so bila tako ali tako v državni lasti.

Ali ste šli kdaj na kakšne počitnice v okviru Litostroja?

Mislím, da ja. Hodili smo v Fažano, a mislim, da ni bilo povezano neposredno z Litostrojem.

Ali se spomniš, če je bila Milka vključena v kakšne kulturne dejavnosti?

Tega se ne spomnim. Sosed iz sosednjega vhoda, Pegan, je bil kapelnik pri Litostrojski godbi. Kar se je pokazalo vsakega 1. maja, ker so ob 6 h zjutraj začeli igrati pred našim blokom.

Kakšno je bilo življenje v naselju? Kam ste hodili v trgovino?

Ko sem se jaz rodil, je že bil Mercator. Ker v tistem času so, ko so načrtovali naselja, najprej postavili tudi infrastrukturo. Za vrtec se je pojavila potreba zelo kmalu, ker so bile tam mlade družine. Čeprav otroci so začeli hoditi v vrtec kasneje, ker so bile osnovne družine precej večje. V našem stanovanju na Runkovi 16 je v enem obdobju naenkrat živelo 9 ljudi. In če je tako velika družina in več generacij, se je vedno našel nekdo, ki je bil doma in je poskrbel za otroka. Jaz sem šel v vrtec pri 2,5 letih, kar je bilo kar zgodaj. Kasneje, ker se je gradilo veliko stanovanj, je bila v enem stanovanju samo ena generacija. In če sta bila oba starša zaposlena, so morali otroka nekam dati.

Torej, koliko ljudi je bilo v vašem stanovanju? Rekel si, da največ 9.

Ko sem bil jaz tam, smo bili: 3 iz moje družine, tvoja prababica in babica. Torej nas je bilo 5. Ampak nekaj časa je bila še teta Mila, sestra od tvoje babice, in njen mož Jože. Moj oče je bil namreč brat tvoje prababice.

Kakšno pa je bilo otroštvo v naselju? Kako ste bili povezani? Ti si hodil v OŠ Riharda Jakopiča?

Najprej sem hodil v vrtec v tisto hišo, kjer je zdaj glasbena šola. Vrtec so potem preselili tja, kjer je danes. Še ena enota je bila na Drenikovi.

Litostroj je imel tudi menzo. Ali ste kosilo kuhali doma ali ste hodili v menzo?

Kolikor se spomnim, smo kuhali doma. Ampak otroci smo bili takrat cel dan zunaj. Iz vrtca in šole smo se prišli domov samo »pofočkat« in smo šli spet ven. Domov smo morali priti, ko so se prižgale luči javne razsvetljave. Bili smo pa zelo povezani.

Kako ste torej prišli v tisto stanovanje?

Spomnim se anekdote, ki jo je govorila tvoja babica. Takrat se stanovanja sploh ni dalo kupiti, ampak si dobil stanovanjsko pravico. Tvoja babica je pripovedovala, da ko so dobili sklep, da jim je bilo dodeljeno stanovanje, so dobili napisano: kje, nadstropje ... Ampak ko so oni prišli v blok, so šli takoj v prvo stanovanje in rekli – to bo naše. In tam so ostali.

Spomnim se, da sva nekoč z atom srečala nekega moža in z očetom sta se lepo pozdravila. Ta gospod je bil Danilo Zbrizaj, ki je bil takrat župan Občine Šiška. In on je živel v popolnoma enakem stanovanju, kot smo živeli mi. Samo na drugem vhodu.

Ali morda veš – moja prababica je delala v Litostroju, ampak ali so stanovanje dobili, preden se je zaposlila v Litostroju? Ker Litostroj je gradil bloke za svoje delavce na drugi strani Obirske ulice.

Kot jaz vem, je tvoja prababica imela pravico do stanovanja tudi v Litostrojskih blokih. Ravno zato, ker je delala v Litostroju. Ampak kolikor je do mene prišlo, ko sem kot otrok vlekel na ušesa, je takrat prišlo do situacije, da so morali stanovanje nujno ponuditi enemu inženirju. Tvoji prababici pa rekli, saj boš dobila kasneje v drugem bloku. To pa se potem nikoli ni zgodilo. Ampak, saj prostora je bilo dovolj. Kabinet na Runkovi 16 je naredil moj ata, ker je nekaj časa tam živel tudi njegova sestra Milena, ki je bila šivilja in ji je tako naredil en prostorček, kjer je lahko delala. In zato je naredil to steno, s katero je od kuhinje oddelil kabinet. Ker takrat je bil koncept ena velika kuhinja z dnevnim prostorom, kjer se je vse dogajalo, in spalnice, kamor se je hodilo samo spat. In ker se je takrat živelo drugače, nikomur ni manjkalo kaj veliko prostora. Danes, ko živimo drugače, je kuhinja predvsem zato, da se nekaj skuha, glavnina dogajanja je pa v dnevni sobi. V tistem stanovanju je bilo zastavljeno za eno manjšo družino, da si imel kuhinjo, dnevno sobo in spalnico. Pri nas, ker nas je bilo več, pa so si razdelili drugače.

Ali vam je v naselju kaj manjkalo, ste se kdaj počutili prikrajšane? Bi bilo lahko kaj bolje?

Bolje je vedno lahko, ampak mulcem ni ničesar manjkalo. Bilo je dovolj prostora za divjanje in imeli smo srečo, ker ni bilo avtomobilov. Asfaltirane so bile samo glavne ulice, stranske

ulice in dvorišča so bila makadamska. Igrišče je bilo precej večje, kot je sedaj. Prometa je bilo bistveno manj. Ljudje niso imeli svojih avtomobilov.

Ali se spomniš, kdaj so prišli avtomobili in so začeli graditi garaže?

Avtomobili so se začeli v mojem otroštvu – druga polovica 60. let, in ko so se pojavili, so šle te zadeve zelo hitro. In potem so postavili garaže na obeh straneh ulice.

Kako pa ste imenovali naselje in bloke?

Da bi kaj posebej imenovali, se ne spomnim, smo pa ločili Litostrojske bloke.

Ali je bilo to za vas drugo naselje?

Sicer sem imel tudi tam prijatelje, a nismo imeli ravno potrebe, da bi hodili tja.

Mogoče bi lahko bilo več igrišč – to je ena taka zadeva. Bilo je pri šoli.

INTERVJU 4: dr. SONJA IFKO

Kako se lahko Litostrojski in Mestni bloki primerjajo z drugimi naselji, ki so bila zgrajena v istem času?

Dejstvo je, da so bili Litostrojski bloki zgrajeni za delavce v tovarni in zato, ker so bili zgrajeni zelo zgodaj, takoj po drugi svetovni vojni, so bili malo drugačni, morda tudi malo bolj skromni, predvsem od zunaj. Niso bili kot npr. Ferantov vrt, ki je zgrajen v centru mesta. Vendar so imeli veliko zanimivih izhodišč. Eno od teh je bilo tudi to, da naj bi bile ženske zaposlene. Pred drugo svetovno vojno so bile ženske namreč navadno doma in so skrbele za družino. Potem so pa rekli, da sedaj bodo pa tudi ženske del proizvodnih procesov. In so rekli, da če je ženska v službi, potem pa težko skrbi za gospodinjstvo. In so naredili zelo majhne kuhinje, ker je bila projektantska ideja, da se bodo vsi, tako moški kot ženske in otroci, prehranjevali v tovarniški menzi. Seveda se je to potem spremenilo, ker vsaka družina hoče imeti svoj način življenja in kuhanje doma. Ampak to so bile te neke inovacije po vojni. Hkrati so bili bloki oblikovani skladno s to modernistično idejo, ki se je takrat razvijala, da so funkcionalni, odprti, da se življenje odraža tudi v samem stanovanju. Odprt, skupen dnevni prostor, otroške sobe ... In takšen način življenja je zelo drugačen kot npr. predvojni v mestu. Kar se pa tiče razlik do ostalih, pa je ta, da so bili delavski bloki grajeni skladno z

zmožnostmi takratne družbe. Stanovanja so bila skromna, ampak tako strukturirana, da so bila optimizirana, da bi bilo življenje čim bolj enostavno in prijetno.

V istem času se je gradila tudi Nova Gorica. Tudi tam so gradili delavske bloke. Ali so bili podobni? Ali so Litostrojski in Mestni bloki unikatni v primerjavi z drugimi?

Gorica je bila malo specialen primer, ker se je gradilo mesto na novo. Ampak tudi v Litostroju so v nekem obdobju imeli glasilo in so pisali Litostrojsko mesto. In so hoteli pokazati zgled socialističnega mesta. Tako v tovarni – to je bila vrhunska tovarna, ki je imela celo strukturo – skrbeli so za izobraževanje, imeli so svoj kino, šolo ... Podobna, a ne tako velika naselja, so takrat nastajala širom cele Jugoslavije. Če pa ostanemo v Sloveniji, recimo v Mariboru, kjer je bilo podobno veliko podjetje Tovarna avtomobilov in motorjev Maribor, tam so tudi te predele na Pobrežju in Teznem, v relativni bližini tovarne, a vseeno ne tako blizu kot tukaj, ampak vseeno blizu, namenili stanovanjski gradnji. To je bil en tak tip bolj na industrijo navezanih stanovanjskih naselij, blokov. Gorica pa je bila malo izjema. Bolj so se potrudili, ker so želeli, da bi ta Nova Gorica malo sijala čez mejo, da bi se pokazalo več. Tam so tudi tisti najstarejši, Ruski bloki jim pravijo, zelo prostorni, bolj udobni.

Bolj udobni kot Litostrojski?

Ja. To je bila tudi nekakšna politična drža. Bila sta tudi različna projektanta – večino Litostrojskih blokov je projektiral arhitekt Mihevc, v Novi Gorici pa arhitekt Ravnikar. Tako da je že tukaj neka razlika, kako sta se v istem času lotevala oblikovanja in načrtovanja.

Ali lahko kakšne elemente Litostrojskega naselja in Novih blokov uporabimo v današnji stanovanjski gradnji? Kaj je v teh naseljih še danes dobro?

Zelo pomemben del je ta skupna infrastruktura, ki ji rečemo odprti prostor. Ne glede na to, da če gremo danes v Litostrojsko naselje in je tam na prvi pogled kar precej nekih garaž, ki zapirajo ta prostor, je vseeno veliko odprtega zelenega prostora na sredi. Če pa danes gledaš, kako se gradijo bloki, nimajo praktično nobenega zunanjega prostora. Takrat je bilo poskrbljeno tudi za sosesko – bili so standardi, ki smo jih danes izgubili, pa bi morali po 70 letih imeti še boljše. Da vsakemu naselju pripada otroški vrtec, trgovina, osnovna infrastruktura, nek družbeni dom, prostori, kjer se lahko ljudje tudi popoldne srečujejo, prostor za društva, starejše ... In vsi ti so znotraj tega kompleksa Litostroja imeli prostore, ki so jim bili namenjeni. Zato so se ljudje lahko srečevali in imeli neke skupne aktivnosti tudi po službi.

V bistvu je bilo načrtovano še več tega, pa potem ni bilo uresničeno.

Ja, ambicije so bile hude. Še ena restavracija ... Ampak potem se je tudi politično stvar spremenila. Litostroj se je kar zlil – nismo več govorili o Litostrojski aveniji, ampak o Litostrojski cesti. Vseeno pa so ti prostori kvalitetni za bivanje. Bila pa je še ena druga pomanjkljivost. Takrat ni bilo veliko gradbenega materiala in so gradili iz slabših materialov in tudi standardi so bili drugačni, kot so danes. Sama kvaliteta gradnje je, to moramo priznati, danes boljša. Ampak ravno ta prednost, tako Litostrojske soseske in še ostalih, je v tem odprtem, zelenem prostoru.

Kaj pa bi se lahko danes v naselju izboljšalo, moderniziralo, kar takrat niso mogli niti niso znali?

Eno stvar sem že omenila – parkiranje in garaže. Mislim, da je dovolj prostora, sploh vzdolž železnice oz. potreben bi bil razmislek, ali je mogoče, da se naredi večja garažna hiša, da se odstrani ta mirujoči promet, parkirišča, da bi bilo še več prostora.

Nekaj časa je bil problem, da je bilo premalo garaž in so jih hoteli graditi še več.

Saj tako je. Garaž je vedno premalo. Vedno več imamo avtomobilov. Standardi so se zelo spremenili. Včasih so rekli: na eno stanovanje en avto. Zdaj pa, če pogledamo, ima večina družin že dva, nekateri pa celo tri avtomobile. Odvisno, kakšne službe imajo. In moramo se odločiti – ali lahko te avtomobile skoncentriramo? To so velika vprašanja, na katera ne moremo pavšalno odgovarjati. In danes govorimo tudi o vedno večjem pomenu trajnostne mobilnosti. Kaj je trajnostna mobilnost? To, da uporabljaš javni promet, da se voziš s kolesom. Sistem Bicikelj je v Ljubljani že ena taka stvar. Jaz zdaj ne vem, kako je s temi postajami ...

... ena je blizu, pri Kinu Šiška ...

Kar niti ni tako blizu, če moraš iti domov. Če bi jo imel pred blokom, bi bilo sploh super.

Bloki so bili tudi načrtovani s kolesarnicami.

Ja. In tudi ti skupni prostori – pralnice, sušilnice ... Včasih so prali skupaj, ker je bil v tistih časih pralni stroj luksuz. In skozi te dejavnosti so se ljudje tudi družili, ne le da so delili tisto nujno. To so vse načini, kako spodbuditi kvaliteto življenja. Ker prostore, ki bi jih osvobodili, če bi se naredila skupna garaža, bi lahko uporabili za skupnostne prostore.

Kaj pa arhitekturno ti bloki – ali še zadoščajo današnjim standardom?

Ljudje imamo vedno večje zahteve. Vedno več površine želimo imeti na osebo v stanovanju. Včasih so bile sobe minimalne, tudi pol sobe, kabinet, da si imel posteljo in mizo. Zdaj, ko družba postaja bogatejša, se tudi ti standardi zvišujejo. Ampak mi v Sloveniji vemo, kako veliko krizo imamo na področju stanovanj. Da imamo veliko stanovanj, ki so prazna – to je neka druga problematika, o kateri danes ne bova govorila. Hkrati pa si mladi ljudje ne morejo privoščiti stanovanj, ker so predraga. In se ne morejo osamosvojiti in začeti živeti samostojno, kot bi bilo treba. Arhitekturno ti bloki danes ne ustrezajo več energetske standardom, ker takrat, ko so se gradili, sploh še ni bilo tega razmisleka, da je treba varčevati z energijo za ogrevanje. Energetska sanacija se imenuje proces, v katerem moraš premisliti, kako izolirati te bloke, da bo manj porabe za ogrevanje. Delno so tudi konstrukcijsko vprašljivi glede na današnje standarde, tako da bi jih bilo potrebno tudi konstrukcijsko sanirati. Obstajajo celi sistemi, kako se tega lotiti, da jih tudi bivanjsko izboljšaš. Kar pa se tiče konteksta varovanja, ker se nam zdi to ena najpomembnejših sosesk, skozi katero bi lahko povedali kaj o preteklosti, kako se je v socializmu živelo. Zato se zavzemamo, da bi poiskali nek kompromis – kako ohraniti dediščino, pričevalnost, tudi navzven, materialno, kako vse skupaj izgleda, hkrati pa moramo najti – in to je naloga arhitektov, nek način oblikovanja. Da se neke stvari delno spremenijo – recimo, da se ohrani zunanost in se notri lahko stvari spremenijo. Npr. da se dve majhni stanovanji povežeta v eno večje. In kako narediti to tako, da bo ostalo ohranjeno tudi za vaše generacije.

PRI INTERVJUJIH SEM UGOTOVIL

- Da je Litostroj organiziral dan odprtih vrat, da so ga lahko tisti, ki ne delajo v Litostroju, prišli pogledat in tudi oni, ne samo delavci, videli, kako Litostroj proizvaja izdelke.
- Da so prve »katrce« bile narejene v Litostroju.
- Litostroj je imel tudi druga manjša naselja po Ljubljani.

Slika 62: Katrca, narejena v Litostroju (slika Milene Grebenšek).

- Litostroj je z avtobusi vozil delavce na delo iz raznih regij (največ z Dolenjske).
- Včasih so bili stanovalci blokov bolj povezani. Otroci iz bloka so večinoma hodili v isto šolo. Takrat jih večina ni imela televizije in so vsi otroci k enemu prišli na obisk, da bi gledali televizijo. Čez čas pa so se v bloke začeli priseljevati ljudje, ki niso delali v Litostroju, in se je počasi izgubil odnos do bloka. Začeli so močno spreminjati notranjost.
- Vsi prebivalci blokov so postali manj povezani med seboj in tudi manj jih je začelo prihajati na sestanke, saj jih ni zanimalo, kaj se bo zgodilo z blokom.
- Kjer je danes krajevna skupnost, je v njihovih časih bila lesena baraka, kjer so bili organizirani krožki za otroke, igrice, strelsko društvo in taborniki (ki so še danes).

Slika 63: Šivalni krožek v baraki (slika Milene Grebenšek).

- Delavci in družine teh delavcev, ki delajo v Litostroju, so bili zelo ponosni na to. V ponos jim je bilo, da delajo za tovarno, ki je tako pomembna in izvažala izdelke po celotni Jugoslaviji in tudi po svetu.
- Včasih kruha niso kupovali, ampak so ga doma zamesili in ga nesli v pekarno peč. Zraven pekarnice sta bila tudi mesar in trgovina, ki ni bila samopostrežna; namesto tega si jim napisal listek in so ti blago prinesli domov. Litostroj je imel tudi menzo, kamor so lahko po hrano prišle tudi družine, in to hrano odnesle domov. Bile so tudi trgovine ob Litostrojski ulici, kot so mesar, trgovina spodnjega perila, splošnega blaga in frizer. Pozneje je tudi na drugi strani Celovške ceste nastal Mercator, ki je bil takrat najmodernejša trgovina, saj je bila odprta skoraj ves dan. Litostroj je imel tudi ambulanto, najprej za delavce, potem pa so tudi drugi lahko hodili tja. Toda poznejše generacije so tudi kuhale doma, čeprav je bilo najprej zamišljeno, da bi imeli bloki manjše kuhinje, da ženam, ki so zdaj tudi v službi, ne bi bilo treba kuhati.
- Ko so se prvi prebivalci naselili v bloke, so bile ob blokkih gramozne jame, kajti ko so gradili bloke, so gramoz kopali kar ob njih. Te jame so zasuli z materialom, ki so ga izkopali pri gradnji predora pod Ljubljanskim gradom. Potem so imeli tam vrtove, dokler niso okoli leta 1970 začeli zidati garaž.
- Stari prebivalci niso pri naselju veliko pogrešali. Za otroke je bilo dovolj prostora za igranje, igrišče je bilo večje kot danes. Toda takrat je bilo veliko manj prometa in vse stranske ulice so bile makadamske. Nekaj časa so bila ob blokkih še polja, v katerih so

se otroci tudi igrali. Med bloki so otroci imeli tudi hribček, na katerem so se učili smučati. Kulturne ustanove tudi niso pogrešali, saj so veliko kulture organizirale šole. Blizu so imeli tudi plesno šolo in bolj tehnične trgovine.

- Za pridobitev stanovanj so imeli prednost borci in vojska. Vsak blok je imel stanovanje za hišnika. Toda če se je ta oseba odločila, da noče biti več hišnik, se je morala odseliti. V stanovanju je lahko živelo več družin, včasih v sorodu, včasih ne.
- Lahko se je zgodilo, da so tudi delavci Litostroja živeli v Mestnih blokih, in sicer zato, ker so lahko živeli tam, preden so se zaposlili v Litostroju, in niso hoteli v poznejših letih prispevati denarja za novo stanovanje, če so ga že imeli, ali pa so predali to pravico nekomu, ki je stanovanje bolj potreboval.

Slika 64: Za blokom, vrtovi (slika Milene Grebenšek).

- V nekaterih blokih je bilo načrtovano, da bi imeli dvigalo za premog, toda to ni bilo izvedeno.
- Stari prebivalci so močno razlikovali dve naselji. Otroci niso veliko zahajali tja. Prebivalcem Litostrojskih blokov se je zdela razporeditev stanovanj v Mestnih blokih boljša. Pri razporeditvi sob v Litostrojskih blokih jim ni bilo všeč to, da je dnevna soba povezana z vsemi sobami in se iz nje vse sliši.

- Bloki so bili v primerjavi z drugimi, ki so bili zgrajeni v istem času, bolj skromni predvsem zunaj, toda bili so strukturirani tako, da je bilo življenje v njih čim bolj preprosto in prijetno.
- Litostrojsko in Mestno naselje sta imela več odprtega oziroma zelenega prostora, kot današnja naselja.
- Zaradi pomankanja gradbenega materiala so bili bloki narejeni iz slabšega gradbenega materiala.
- Arhitekti mislijo, da bi bilo vredno razmisliti o tem, da bi zgradili eno samo parkirno hišo in nadomestiti obstoječe garaže z več zelenih površin ali druge skupne površine.
- Bloki ne ustrezajo več energetskim standardom in so konstrukcijsko vprašljivi.

4.0 ZAKLJUČEK

4.1 PREVERJANJE HIPOTEZ

S končanim raziskovalnim delom lahko potrdim, delno potrdim oziroma ovržem na začetku postavljene hipoteze.

1. Vsako naselje ima svoje tipe blokov.

POTRDIM

Hipotezo lahko potrdim, saj med Litostrojskimi in Mestnimi bloki res ni nobenega istega tipa bloka. Litostrojski bloki so od tipa a do g, Mestni pa od tipa h do o. S tem se jasno vidi, da sta imeli naselji dva različna investitorja in tudi različne arhitekte.

2. Mestni bloki se bodo med sabo manj razlikovali kot Litostrojski.

OVRŽEM

Hipotezo lahko ovržem, ker se med sabo Mestni bloki bolj razlikujejo kot Litostrojski. Mestni bloki ima jo 8 tipov blokov, medtem, ko jih imajo Litostrojski 7. Mestni bloki imajo tudi 3 tipe balkonov več kot Litostrojski. Ta podatek je kar zanimiv, saj je Litostrojskih blokov več in bi se pričakovalo, da so zaradi tega med seboj bolj različni.

3. Tlorisi blokov se razlikujejo po tipu bloka.

DELNO POTRDIM

Hipotezo lahko le delno potrdim, saj so se v nekaterih primerih tlorisi blokov razlikovali po tipu bloka, v nekaterih pa ne. Iz gradiva v arhivu sem lahko ugotovil, da imajo bloki tipa e in tipa a in c drugačen tloris. Toda pri Mestnih blokkih sem pa ugotovil, da se včasih tlorisi blokov ne razlikujejo po tipu bloka, saj imata tipa k in m enake tlorise in podobne kot tip i. Iz tega lahko razberem, da so ti bloki verjetno bili zgrajeni v istem času.

4. Stari prebivalci niso močno razlikovali med naseljema.

OVRŽEM

Hipotezo lahko ovržem, saj stari prebivalci naselij močno razlikujejo med njima. Vsi informatorji, ki so tam živeli, so vedeli, da sta to dve naselji in so se tudi tako ravnali. Kulturne dejavnosti so bile razdeljene, majhni otroci se niso veliko igrali v drugem naselju in na splošno so se starejši prebivalci manj družili s prebivalci drugega naselja.

5. Stanovanja v blokkih zagotavljajo dokaj dober življenjski standard.

DELNO POTRDIM

Hipotezo lahko le delno potrdim. Litostrojsko in Mestno naselje imata blizu vrtec in šolo in več zelenega prostora kot nekatera bolj moderno zgrajena naselja, toda bloki so konstrukcijsko in energetske vprašljivi.

4.2 POVZETEK TEORETIČNEGA DELA

Standard delavskih stanovanj se je skozi čas močno spreminjal. Na začetku so živeli v barakah ob tovarnah, toda čez čas so tudi oni dobili svoja stanovanja. Po drugi svetovni vojni je bila v Ljubljani velika stanovanjska stiska, ker se je število prebivalcev močno zvišalo. Gradilo se je veliko novih stanovanj in stanovanjskih naselij. Ob takrat novo nastali tovarni Litostroj sta nastali dve izmed teh naselij; Litostrojsko in Mestno.

4.3 POVZETEK RAZISKAVE

Raziskava se mi je zdela zelo zanimiva. Naučil sem se veliko novega. Pri popisovanju blokov se mi je zdelo zanimivo, da so si bloki na videz zelo podobni, toda imajo še vedno neke male razlike. Ko se nekdo, ki ne živi tukaj, sprehodi mimo blokov, lahko misli, da so vsi bolj ali manj enaki. Toda to je daleč od resnice. To moja raziskava tudi potrdi. Razlike med Litostrojskimi in Mestnimi bloki so kar zanimive, saj imajo Mestni bloki več tipov blokov kot Litostrojski, čeprav jih je manj. Pri Litostrojskih blokih se lahko nekako iz tipov razbere v kakšnem časovnem zaporedju so bili zgrajeni. Pri Mestnih blokih so razlike med njimi manjše kot pri Litostrojskih, toda jih je več zato je tudi več tipov blokov. Na splošno je še danes vidna razlika med tema dve naseljema. Toda v mlajših generacijah se je ta zavest zgubila, saj jaz in moja družina tega nismo vedeli, preden sem naredil raziskavo.

Z raziskovanjem v arhivu sem se tudi veliko naučil. Nekaj seveda o tematiki naloge nekaj pa o tem, kako se sploh raziskuje v arhivu. Zanimivo se mi je zdelo, da pri Mestnih blokih ni nujno, da imajo vsi tipi blokov različne tlorise. Pri Litostrojskih blokih to verjetno ni res, saj imajo veliko večje zunanje razlike, kot mestni. Zanimivo se mi je zdelo, kako je bilo veliko načrtov za to naselje, ki niso bili nikoli uresničeni. To so recimo drsališče, več blokov, ki jih danes ni, garaže na drugi strani Litostrojske ceste in še kaj.

Pri intervjujih so bile moje najpomembnejše ugotovitve:

- starejši prebivalci so močno razlikovali med dvema naseljema;
- kjer je danes krajevna skupnost, je v njihovih časih bila lesena baraka, kjer so bili organizirani krožki za otroke, igrice, strelsko društvo in taborniki;
- stari prebivalci niso pri naselju veliko pogrešali;
- bloki ne ustrezajo več energetske standardom in so konstrukcijsko vprašljivi.

Drugi podatki, ki so se mi zdeli zanimivi, pa so:

- ko so prvi stanovalci blokov prišli, so bile zraven blokov velike gramozne jame;
- da so klicali enega izmed Mestnih blokov tramvajerski blok;
- da so imeli nekateri bloki rezervirano stanovanje za hišnika;
- da je Litostroj vozil na delo delavce iz vse Slovenije;
- da se arhitektom zdi, da bi bilo vredno razmisliti o podiranju obstoječih garaž in gradnji ene večje parkirne hiše.

4.4 IDEJE ZA NADALJEVANJE RAZISKOVANJA

V prihodnosti bi rad bolj natančno raziskal gradivo iz arhiva, saj je tam veliko podatkov in bi rad našel več o tem, kako so si bloki podobni in različni. Rad bi tudi ugotovil, kako so nastajale enodružinske hiše, ki so nanizane med bloki in stolpnice v obeh naseljih. Zanimivo bi bilo tudi raziskovati bolj natančno, kakšno je bilo življenje v tovarni Litostroj, kako se je vse spremenilo po osamosvojitvi, kaj se je zgodilo z delavci in kakšno je mnenje prejšnjih delavcev o propadu Litostroja. Raziskovanje bi lahko nadaljeval tudi o drugih manjših naseljih, ki jih je imel Litostroj po Ljubljani. Raziskati bi bilo tudi treba, kako bi se dalo te bloke modernizirati in kako bi lahko njihove pozitivne značilnosti (proste površine in zelenje) uporabiti v nadaljnji stanovanjski gradnji.

ZAHVALA

Zahvaljujem se svojemu mentorju. Svojim staršem, ki so mi vedno pomagali, če česa nisem znal. Pomagali so tudi pri obiskovanju arhiva. Zahvaljujem se tudi informatorjem Mileni Grebenšek, Iztoku Sabadinu, Nevenki Mužič in dr. Sonja Ifko, ki so si vzeli čas in mi povedali veliko zanimivega. Brez njih ne bi mogel narediti te naloge.

VIRI SLIK

Slika 1 https://scontent.flju1-1.fna.fbcdn.net/v/t1.18169-9/11987066_839874066128295_2065026425158898821_n.jpg?_nc_cat=107&ccb=1-7&_nc_sid=7f8c78&_nc_ohc=51uWSF0xfwkAX-VHHS4&_nc_ht=scontent.flju1-1.fna&oh=00_AfD7ekzYpdavY5EvU1oVKMSK2HFWMq3JDl8TwRr_tMK-Yw&oe=65E0C398 8. 4. 2024

Slika 2 <https://i0.wp.com/www.renton.si/wp-content/uploads/2013/11/1930s-gajevnica-najrevnejsa-cetrtr.jpg?w=764&ssl=1> 8. 4. 2024

Slika 3 https://www.zvkds.si/sites/www.zvkds.si/files/u7775/tovarna_koles_rog_d8_70.jpg 8. 4. 2024

slika 4 <https://www.dnevnik.si/i/as/2021/02/12/1301342.jpg> 8. 4. 2024

slika 5 https://siol.net/media/images/2017-07/fs3507_14.jpg 8. 4. 2024

slika 6 https://siol.net/media/images/2017-07/epc101_2.jpg 8. 4. 2024

slika 7 https://scontent.flju1-1.fna.fbcdn.net/v/t1.18169-9/28685571_156988584962039_7161972110310318811_n.jpg?stp=dst-jpg_s640x640&_nc_cat=109&ccb=1-7&_nc_sid=7f8c78&_nc_ohc=ZNme7PLpIzwAX9PB3n7&_nc_ht=scontent.flju1-1.fna&oh=00_AfDdjsyviaJYiFZVMcDS3v4G1Sbw6VX-7FbgTf9ZL0iSAg&oe=65EC5A55 8. 4. 2024

slika 8 https://scontent.flju1-1.fna.fbcdn.net/v/t1.6435-9/69914639_2387062694742750_2684897624254840832_n.jpg?_nc_cat=102&ccb=1-7&_nc_sid=7f8c78&_nc_ohc=jC4tPfyZJKwAX_UpjSp&_nc_ht=scontent.flju1-1.fna&oh=00_AfDsVUPQW4ufTCcD7zJU0m5wDhB1bi6et3dGoczMjuvlow&oe=65F5EAE 8. 4. 2024

slika 9 file:///C:/Users/Miha/Downloads/bsterbencsvetina,+Kronika_2017-1_David_Petelin-2.pdf (foto Zvone Mahovič, fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

DIGITALNI VIRI

Vir 1 <https://rfondablog.blogspot.com/2017/01/litostrojska-leta-mojega-oceta.html?m=1> 4.1. 2024

Vir 2 <https://siol.net/trendi/kultura/gradnja-tovarne-litostroj-kako-je-nastal-ljubljanski-simbol-novih-casov-435601> 10.12. 2023

LITERATURA

Bohinec, Marjan: Problemi povojne urbanistične gradnje v Sloveniji. *Arhitekt : revija za arhitekturo, urbanizem in oblikovanje izdelkov*, 1, 1951, 2-5.

Ifko, Sonja: Litostrojsko mesto. *Arhitektov bilten* 41, št. 190/191, str. 36-39.

Mihelič, Breda: *Urbanistični razvoj Ljubljane*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete : Partizanska knjiga, 1983.

Petelin, David: *Živeti v socialistični Ljubljani : mestno življenje v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2020.

Seme, Milan: *Titovi zavodi Litostroj 1947-1977 : ob tridesetletnici delovne organizacije*. Ljubljana: Titovi zavodi Litostroj, 1977.

Vurnik, Blaž: Nova doba prihaja! Industrija in delo v Ljubljani od 1. polovice 19. do začetka 21. stoletja. V: Bernarda Županek (ur.), *Nova doba prihaja! : industrija - delo – kapital*. Ljubljana: Mestni muzej 2016, 8-47.

Mavil. Krajevna skupnost Litostroj in njeni problemi. *Javna tribuna (Ljubljana-Šiška)* 12, 94, 22. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-Q8VHIMWH> 8. 4. 2024.